

Vykořisťovat

To Exploit

Marek Tomeček

Ústav jazyků a společenských věd
Fakulta dopravní ČVUT
Horská 3, Praha
marektomecek@yahoo.co.uk

Abstrakt/Abstract

Porovnáním významu slovesa *vykořisťovat* v 19. a 20. století odhalíme jeho dramatickou proměnu: z pojmu neutrálního se stává pojem silně záporný a objevuje se v okolí nových slov jako *kapitalista*, *měšťák*, *proletář*. Tento průnik Marxova idiolektu do češtiny (a do jiných jazyků) s sebou nese několik otázek: proč vnímá Marx tyto pojmy tak vyhraněně? Z jaké pozice, když odmítá morálku jako buržoazní přežitek, odsuzuje vykořisťování? Jeho eschatologicko-dějinný rámec umožňuje čistě negativní polaritu slovesa *vykořisťovat* a také, bohužel, zakládá jeho autogenocidní potenciál.

When comparing the meaning of the verb *to exploit* between the nineteenth and twentieth century we discover a dramatic transformation: from a neutral term it becomes a purely negative one and collocates with new words such as *capitalist*, *bourgeoisie*, *proletarian*. This penetration of the idiolect of Marx into Czech (as well as other languages) raises several questions: why does Marx use these words in such a categorical way? From what position, having rejected morality as a bourgeois prejudice, does he condemn exploitation? We find that it is his apocalyptic historical frame which enables the purely negative polarity of the verb *to exploit* as well as its autogenocidal potential.

Změny lexikálního pole a jeho okolí

Sloveso *vykořisťovat* se objevuje v devatenáctém století nejprve ve významu *plenit*, *drancovat*, v souladu se svým kořenem *kořist*: „městečka i vesnice vykořisťoval a poplenil s tovaryši svými“ (1832).¹ Záhy je však zobecněno na *využívat*, *zneužívat*, tak u Čecha v roce 1880 jakýsi učitel „vykořisťuje svůj šťastný nápad“, čili ho využívá, a u Kunětické v roce 1897 zhrzená manželka praví manželovi: „Ty jsi mne podváděl,

¹ Výskyty slov v popisu lexikálních sítí čerpám z *Kartotéky lexikálního archivu*, která je dostupná na <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>.

vykořisťoval, činil směšnou!“ Zároveň se toto sloveso aplikuje na ekonomické vztahy mezi lidmi, v roce 1890 se o bohatých sedlácích praví „vše v obci sami chtějí, ku svému užitku vykořisťují a s chudšími, jak by se patřilo, se o to nedělí“, i když až hluboko do dvacátého století přetrvává jeho obecnější význam *využívání*: v roce 1932 u Krčmáře „vykořisťuje někdo lehkomyšlnost, tíseň, slabomyšlnost, jiného“ či roku 1910 u moralisty Baara: „Tak zmocnila se Maxi nejdříve lidská sobeckost. Vykořisťovala toho blbce, vyssávala ho, těžila z jeho neštěstí a duševní bídy ...“

K roku 1918 máme doložen první výskyt specializovaného, marxistického významu slova *vykořisťovat*, a to nejprve v Holečkových *Našich* buřič Kazbunda volá: „Tisíc cihel...! Kdo to jakživ slyšel! Bratři zedníci, soudruzi, slyšte! Nedejte se tak vykořisťovat!“ Autor tu v přímé řeči charakterizuje Kazbundu jako uvědomělého dělníka pomocí tohoto specializovaného marxistického významu, specializovaného proto, že už zde není vykořisťována myšlenka či slabomyšlnost, ale člověk, dělník. Takto zúžený význam postupně vytlačuje obecnější variantu a po roce 1945 převládá úplně, za vydatné pomoci propagandy komunistické strany. Ústava z roku 1948 deklaruje cíl nového státu: „chceme dojít k společenskému řádu, v němž bude úplně odstraněno vykořisťování člověka člověkem – k socialismu“, ústava z roku 1960 oznamuje, že tohoto cíle už bylo dosaženo:

„Náš pracující lid se ... zbavil ... kapitalistického vykořisťování a stal se hospodářem své země Není již u nás vykořisťovatelských tříd, vykořisťování člověka člověkem je navždy odstraněno.“²

Příruční slovník jazyka českého v padesátých letech definuje sloveso *vykořisťovat* takto: „(v kapitalistickém řádu a dříve) dosahovati zisku na vrub někomu, přivlastňovati si cizí práci vlastnictvím výrobních prostředků“ a teprve jako druhý význam uvádí obecnější variantu, s odkazy na dřívější literaturu, tento význam se však v soudobé řeči a tisku už nevyskytoval a byl nahrazen marxistickým termínem.

S přechodem od širšího významu k užšímu se ujasnila i negativní hodnotová orientace slova *vykořisťovat* – zatímco u dřívějšího významu záleželo na tom, kdo a co vykořisťoval (Čechův učitel využíval svou myšlenku jistě s dobrým úmyslem, ale sedláci si sobecky nárokovali veškeré vesnické zdroje), tato dvojznačnost u marxistického výrazu odpadá, vykořisťování je vždycky špatné.

² I když se v socialismu vykořisťování už nevyskytuje, je třeba mít se před ním na pozoru, reakční síly totiž usilují o jeho opětovné zavedení. Boj proti tomuto nebezpečí se tak stává hlavním ideovým motorem a ospravedlněním politických procesů 50. let: „Osvobození člověka od vykořisťování, boj proti zákonu kapitalismu, zákonu, v němž člověk je člověku vlkem, v tom vidí vlastenečtí kněží uskutečňování svých křesťanských ideálů.“ Ludmila Brožová v procesu s představiteli řádů, viz Zídek (2010, s. 62). A ještě koncem listopadu 1989 varují věrní komunističtí publicisté před návratem vykořisťování: „O jakou demokracii a svobodu jde, se zatím nehovoří. Je k tomu důvod. Havlem požadovaná práva totiž budou znamenat i umožnění vykořisťování jedněch druhými...“ Jaroslav Kojzar, *Rudé právo*, 25. 11. 1989.

Důvodem je Marxova „teorie nadhodnoty“, podle které kapitalista platí dělníkovi za práci jenom část mzdy, právě tak velkou, aby neumřel hladem, a zbytek – tedy nadhodnotu, kterou dělník během své práce vytváří – si kapitalista ponechává a přivlastňuje, a právě tato nadhodnota kapitalistu obohacuje. Tak kapitalista proletáře vykořisťuje, vlastně ho zneužívá a využívá, a to se děje vždy, když pro něj dělník pracuje a továrník ho platí. A právě tato kategorická negativita marxistického pojmu *vykořisťovat* se nachází v podivném napětí s obvyklým územ. V prve zmíněných příkladech bylo vykořisťování (pokud vůbec) zavržením hodným svobodným činem ze strany konatele, onen zlý manžel mohl svou choť přestat trápit a zneužívat, podobně u zmíněné Maxi je vykořisťování určitou charakterovou vadou, ba až hříchem. Při nedávném znovuobjevení se slova *vykořisťování*, kdy tak byly nazvány praktiky zprostředkovatelských agentur práce z Plzeňska, které zaměstnávaly cizince z východu, zabavily jim pasy a nevyplácely jim v podstatě žádnou mzdu, jde taktéž o kvalifikovanou negativitu našeho pojmu – občany ČR totiž tyto agentury nevykořisťovaly, i když zdánlivá legalita celé operace s cizinci odkazuje k marxistické myšlence pretendované legality vyplácené mzdy. Nicméně naše podnikavé agentury mohly zahraničním dělníkům sjednanou mzdu vyplácet, a tím by je přestaly vykořisťovat. Kapitalista v marxistické teorii žádnou takovou možnost nemá, mzda, kterou si se svými dělníky sjednal a kterou jim vyplácí, je vždy vykořisťuje, protože si její část ponechává jako zisk (nadhodnotu).

Marxistický pojem *vykořisťování* se svou kategorickou negativitou byl přítomen v českém oficiálním jazyce od roku 1945 až do roku 1989 a v případech některých přesvědčených marxistů přežívá dodnes³. Je ukotven v síti okolních pojmů marxismu, jako jsou *proletář*, *kapitalista*, *třída* atp., které mu dodávají jeho zápornou hodnotovou orientaci, která však, zdá se, nevyplývá z etiky či morálky, protože Marx morálku odmítá jako ideologickou iluzi. Abychom odhalili všechna zákoutí našeho slova, bude třeba se ponořit i do spisů klasiků marxismu a snažit se odhalit sémantické vazby, které tyto myslitelé ve svých knihách definovali, a konfrontovat obecný jazyk s idiolekty Marxe a Engelse.

Nejprve tedy ten, kdo je vykořisťován, dělník, v odborné marxistické terminologii *proletář*. V češtině se objevuje v devatenáctém století jako termín popisující skupinu obyvatel starověkého Říma, která byla tak chudá, že kromě svých dětí (lat. *proles*) neměla nic (Čelakovský, 1829). Ještě v roce 1859 je za „*proletáře*“ v uvozovkách počítán i spisovatel, protože na svět přivádí mnohá duchovní dítká, a dva roky předtím

³ A nejde jen o marxisty, ale i levicové teroristy. Takto vysvětluje začátkem roku 2015 mluvčí Sítě revolučních buněk žhářský útok: „Tato ohnivá sabotáž je naším příspěvkem k boji proti vykořisťování pracujících a proti diktatuře kapitálu. Majitel Řízkárny Vladimír Krulec je známý kapitalistický bastard. Stovkám lidí nezaplatil za těžkou práci, aby si mohl veškeré její plody přivlastnit.“

se objevuje *proletář* (sic!), protože počestění ještě nebylo dokonáno. Nicméně už roku 1848 píše *Pražský posel*: „po staropražsku ‚flamendr‘, po novopražsku ‚proletář‘ nižší třídy odpověděl ...“, konotace nízkého původu a chudoby se ukáže být pro další přežití pojmu klíčová a slovo *proletář* přestává být technickým termínem starověkého dějepisce. Konkuruje si s domácím synonymem *dělník*, ale jakožto latinismus má poetický potenciál a slouží jako součást kenningu pro vrabce: proletář mezi ptáky (např. u Nerudy, Heyduka, Herbena), u Nerudy s konotací drzosti: „vrabec je sprosták, proletář se vši drzostí a s celým šibalstvím nízkého svého rodu“. Nelichotivé vlastnosti se pojí s proletářem také u Čecha (1879) „kvůli mizernému proletáři“ či Štolby (1874): „za peníze udělá člověk vše, jest patrnou zásadou mexického proletáře“. Výjimečně se proletář objevuje v jakémsi proto-socialistickém významu, např. u socialisty Antala Staška (1900) se dělnický buřič obrací k ostatním: „je nutno, aby se veškerá společnost zproletarizovala, aby ... se stali proletáři, jako jsme my.“ Či u Dyka v *Konci Hackenschmidově* z roku 1904, jedna z postav, protokomunista Tuzar, tvrdí dělníkům: „Nenáležím třídě vyssavačů (sic). Jsem proletářem jako vy.“ Oba dva spisovatelé však tímto slovem v přímé řeči pouze dokreslují své postavy.

Po roce 1945 se situace slova *proletář* radikálně mění. Jeho významová košatost je osekána, polarita se z neutrální až záporné obrací na veskrze kladnou, najednou kolokuje s pojmy *vykořisťovat*, *potlačovat*, *utlačovat*, *revoluce*, svými antonymy *kapitalista*, *měšťák*, *buržoa* atd., pojmy, které se v jeho okolí v devatenáctém a první třetině dvacátého století vůbec nevyskytovaly: „... aby v duchu revolučního internacionalismu burcoval proletáře všech zemí k činům ...“ (Rudé právo, 1950). Po roce 1989 takto sterilizované slovo prakticky umírá. Co zapříčinilo tuto dalekosáhlou změnu? Vždyť význam námezdní dělník (ještě u Nerudy v roce 1862 „mnohý žurnalista se stane ... nádeníkem, proletářem duševním“) či chudý člověk z nejnižších vrstev (1931, K. Čapek: „V latinské komedii je to vždy chudák, proletář, muž z lidu, kdo vystupuje jako šprýmař.“) není obvykle jazykově nijak pozitivně hodnocen. Odpověď je třeba hledat v monopolizaci tisku a cenzuře komunistického režimu spolu s marxistickou ideologií.

Zajímavá situace je v lexikálním poli měšťan/měšťák/maloměšťák. Dvojice měšťan/měšťák od počátku nejisté koexistuje, slovo měšťák je díky své koncepcí náchylnější objevit se s pejorativním zabarvením (srv. Pražan a Pražák), tak u Máchy je v roce 1834 měšťák cituprázdny a nechápe žebráka. Nicméně toto zabarvení není v žádném případě převládající, u Palackého v roce 1830 se objevuje „měšťák jako sedlák“, Ondrák v roce 1843 popisuje, jak „vládně s venkovskými měšťáky zacházejí“ a o několik let dříve se ve Vesně objevuje oslovení „Rolníci a měšťáci, mládenci a starcové“ a při popisu rurální idyly si Pflieger roku 1857 povzdechne: „měšťák ... kdyby opustil chmurné zdi městské“. Ještě počátkem dvacátého století má Mrštík soucit se „schváceným měšťákem“. Zkrátka měšťák je opakem venkovana. Ovšem u pokrokových či angažovaných autorů se objevuje i jiný význam, původně přijatý

z Francie. Tak Vrchlický v roce 1900 chápe, že se Flaubert nechce „nořit v ... malichernost měšťáků a šosáků“ a jeho milovaná tchýně Sofie Podlipská vidí o devatenáct let dříve měšťáka jako nadutého. Citlivé ucho Masarykovo tuto jemnou změnu zachytí spolu s její motivací už roku 1898: „U našich socialistů ujímá se slovo měšťák ve smyslu buržoazie,“ a pro komunisty i před rokem 1945 je toto jediný možný význam slova měšťák: „Až si měšťáci ... zorganizují své vojsko, četníky, policajty, Sokoly a špicly“, píše Olbracht v Anně proletářce z roku 1928.

Po druhé světové válce neutrální význam slova zcela zaniká a převládá jen jeho negativní varianta. Ovšem ani tato není někdy pocíťována dostatečně negativně a nastupuje odvozenina *maloměšťák*. Ta původně také neměla negativního zabarvení, Tyl roku 1844 píše: „nelituji, že mám poctivé maloměšťáky spravovat“, pro Kunětickou je v roce 1899 jedna z jejích postav „maloměšťák, který nepřestal býti rolníkem“ a roku 1911 Šlejhar tvrdí „většina maloměšťáků miluje opravdu více zimu, než ostatní období roku.“ A u F. X. Svobody o šestnáct let dříve jde jednoduše „maloměšťák na procházku“. Na druhou stranu už roku 1847 píše Havlíček: „bezbožní šosáci, venkovští maloměšťáci“ a Stroupežnický se asi též necítil dobře na maloměstě kolem roku 1875, viz jeho „maloměstští šosáci“. Nicméně v oficiální komunistické mluvě a tisku dvacátého století je již maloměšťák čistě negativní slovo a prosté činnosti, jako třeba procházky, jsou mu zapovězeny: „Tito pseudorevoluční maloměšťáci, prodchnuti panským aristokratismem, nejsou však schopni držet krok s revolucí.“ (1951, M. Grygar) Funguje totiž jako překlad Marxova *buržoy* a o Marxovi se nám dochovalo svědectví současníků, které zaujalo, s jakou nenávistí a despektem slovo *měšťan* vyslovoval. V rámci marxistické ideologie je role malo/měšťáků a buržoů hodna odsouzení, a abychom zjistili proč, je třeba se z roviny obecně jazykové přenést na rovinu idiolektu samotného Marxe a v rámci jeho objemného písemného díla sledovat jím vytvářené či pozměňované, či dokonce deformované sémantické vazby mezi pojmy. Ohledně dosud ohledávaných slov *vykořisťovat*, *proletář*, *měšťan/malo/měšťák* můžeme však už nyní provizorně uzavřít, že po roce 1945 dochází – díky jejich užití v komunistické propagandě – ke zřetelným sémantickým posunům v jejich hodnotové orientaci, k jejich zploštění zařazením do formulí a po pádu totality k jejich zprofanování a de facto zániku.

Původ negativní hodnoty

Jak jsme už výše nastínili, podle Marxovy „teorie nadhodnoty“ si továrník přivlastňuje část dělníkovy práce jako nadhodnotu a platí mu jenom tolik, aby dělník přežil, tedy ho vykořisťuje. A to přesto, že dělník na rozdíl od otroka dobrovolně na tuto směnu přistupuje a továrník mu sjednanou mzdu vyplácí (na rozdíl od zadržování mzdy). Vykořisťování se tak děje v rámci dohody a právního řádu, nikoli jim navzdory. Odkud tedy pramení jeho záporná hodnota? Tradiční etické vysvětlení, proč je něco špatně (je

to proti zákonům a morálce), spolu s celou morálkou Marx odmítá. V *Manifestu Komunistické strany* říká: „Zákony, morálka, náboženství jsou ... jen buržoazní předsudky, za nimiž se opět skrývají jenom buržoazní zájmy.“⁴ Jeho anti-morální stanovisko přetrvalo po celý jeho život, morálku viděl jako ideologickou iluzi, pomocí které si vládnoucí třída, tedy buržoazie, snaží upevnit svou vládu, jako součást buržoazní ideologie.

Důvodem celkového odmítnutí morálky a náboženství je pro Marxe právě skutečnost vykořisťování: „Avšak,“ namítnou nám,

„náboženské, morální, filosofické, politické, právní atd. ideje se v průběhu dějinného vývoje sice měnily. Ale náboženství, morálka, filosofie, politika a právo se při těchto změnách vždycky udržely. Mimoto existují věčné pravdy, jako svoboda, spravedlnost atd., které jsou společné všem stupňům vývoje společnosti. **Komunismus však odstraňuje věčné pravdy, odstraňuje náboženství a morálku**, místo aby jim dal novou tvářnost, odporuje tedy celému dosavadnímu dějinnému vývoji. V čem je podstata této obžaloby? Dějiny všech dosavadních společností se pohybovaly v třídních protikladech, které měly v různých epochách různou tvářnost. Ale ať už na sebe braly jakoukoli formu, **vykořisťování** jedné části společnosti druhou je skutečnost **společná všem předchozím staletím**. Není tedy divu, že společenské vědomí všech staletí se přes všechnu rozmanitost a rozdílnost pohybuje v určitých společných formách – formách vědomí, které úplně zmizí teprve s úplným zánikem protikladu tříd. Komunistická revoluce je nejradikálnějším rozchodem s tradičními vlastnickými vztahy; není divu, že v průběhu jejího rozvoje se nejradikálněji účtuje s tradičními **idejemi**.“ (*Manifest Komunistické strany*, zvýraznil MT)

Vykořisťování se tak ukazuje jako centrální pojem marxismu, jako jediná konstanta dosavadních dějin a jako důvod, proč se snažit tok dějin přerušit a radikálně otočit. Třídy existují jenom proto, aby jedna mohla vykořisťovat druhou. Proletariát se vykořisťování brání třídním bojem, buržoazie naopak chce vykořisťování zachovat a využívá k tomu policii, soudy, parlament, náboženství, ideologii, morálku, právo. *Manifest Komunistické strany* začíná větou: „Dějiny všech dosavadních společností jsou dějinami třídních bojů.“ Tedy celé dějiny jsou vysvětlitelné jenom jako odpor proti vykořisťování na straně pokroku a snaha o jeho udržení ze strany reakce.

Dokonce i v soukromé korespondenci s Engelsem, kde všechny rétorické a propagandistické triky odkládá, bojuje Marx proti vykořisťování:

⁴ Marxovu korespondenci a některé jeho texty cituji podle vydání v českých sebraných spisech, ostatní texty překládám z německých originálů dostupných na internetu.

„... lhůtu dalších pěti let k vykořisťování! Naštěstí moje pozice v Internacionále mi umožňuje, abych těm mizerům udělal pěknou čáru přes rozpočet. Je to věc nanejvýš důležitá. Jde o to, zbavit muk 1 ½ miliónu lidí, dospělé dělníky muže nepočítaje!“⁵

Vykořisťování je pro Marxe zdrojem všeho zla ve světě, zdrojem, který vládnoucí třídy zastírají umělými morálními kategoriemi, když jedinou „vědecky“ morální kategorií je vykořisťování.

Vraťme se ještě na chvíli k radikalitě a dosahu Marxovy pozice vis-á-vis morálka. Pokud je hřích či zločin pouhá ideologická iluze, pak zloděj nedělá nic špatného, když krade. Nejenže mu nemůžeme krádež vytýkat, protože nemá svobodnou vůli (další ideologická iluze) a jeho chování je determinováno materiálními podmínkami, ve kterých se nachází, nemáme ani právo ho soudit či trestat. Zloděj je nevinný, společnost je pravou příčinou jeho zločinu. Odstraněním prohnilé buržoazní společnosti odstraníme i zdroj kriminality. Právě soukromé vlastnictví nutí zloděje, aby kradl, odstraněním vlastnictví v komunismu se odstraní i příčiny krádeží. Veškerý donucovací aparát, který se s potíráním krádeží pojí: policie, soudy, věznice, slouží pouze cynické buržoazii k obraně vlastních zájmů a majetků a zaměřuje se na symptomy kriminality namísto jejích příčin.

Jakkoli vnitřně konzistentně se může Marxova analýza jevit v případě krádeže, u jiných přestupků a zločinů bude obtížnější ji nějak konkretizovat. Proč by měla být třeba lež či nevěra ideologickou iluzí? Poškozený člověk neutrpí škodu na majetku, donucovací aparát ke slovu nepřijde vůbec (lež ani nevěra nejsou trestné), a není jasné, jak by společenské podmínky přímo souvisely s potřebou lhát a podvádět u jednotlivců. A u takových hříchů, jako je pýcha či závist, materiální dimenze odpadá úplně, závidět mohu i hezký hlas či vlas jiného člověka, nejen auto či dům, a Marxovy úvahy tak nelze úspěšně zobecnit.

Jisté je pouze to, že Marx se na krádež zaměřuje často, a přestože to pro něj není zločin, tak emotivně zabarvená slova z lexikálního pole *krádež* používá k popisu vztahu mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem, který je opakovaně popisován jako *přivlastňování* si nadhodnoty, *loupež*, *plundrování* atp. Využívá tedy negativní hodnoty těchto slov, a zároveň odmítá jejich sémantické ukotvení v okolních pojmech, jako je třeba *majetek*. Navíc negativita těchto pojmů neplyne z etiky či morálky, protože to je ideologická iluze a zloděj není vinen. Není tedy zatím zřejmé, odkud zápornost těchto pojmů, jak je používá sám Marx, pochází.

Podívejme se na typickou pasáž z *Rukopisů Grundrisse*, díla, které těsně předcházelo *Kapitálu*:

⁵ Marx & Engels (1956–75, sv. 31, s. 361–2).

„Rozpoznání výrobků jako svých vlastních a závěr, že odloučení od podmínek své realizace je nepřístojné (drzost: *ungehörigen*) a vnucené – je obrovský pokrok v uvědomění, které samo je důsledkem způsobu výroby založeném na kapitálu, a tak mu zvoní umíráčkem, jako uvědoměním si otroka, že nemůže být vlastnictvím jiného, jeho uvědoměním se jako osoby, otroctví jenom uměle živoří a přestává být schopno sloužit jako základ výroby.“⁶

Výrobky podle Marxe patří dělníkovi, i když ten za jejich výrobu obdrží mzdu, a skutečnost, že podle současného práva a zákonů patří majiteli továrny, je nepřístojná a drze vnucená. A vskutku, co se týká donucování, má Marx pravdu – vlastnictví, jak ho známe, je právní vztah osoby k věci pojící se s donucovacími prostředky a soudnictvím. Když dojde mezi dvěma stranami ke sporu o nějakou věc, o její vlastnictví, nezávislá třetí strana zkoumá způsob nabytí oné věci, zda ji někdo koupil, zdědil či dostal darem, vypěstoval na svém pozemku, vyrobil ve své dílně atp. A když padne rozhodnutí a jedna strana ho nerespektuje, dojde k donucování, tedy například až k uvěznění. Už malé dítě chápe, co to je vlastnictví, když prohlásí „to je moje“ a přitiskne si autíčko oběma rukama k hrudi. Musí následovat dlouhé přemlouvání, aby půjčilo autíčko jinému dítěti, a k zapůjčení dojde proto, že dítě si uvědomuje, že autíčko je stále jeho a vzdává se ho jen dočasně. Pojem vlastnictví a patření se svými markantními normativními důsledky pro lidské jednání existuje jedině díky podpůrné síti okolních pojmů, jako například *dar*, *koupě*, *dědictví*, *zapůjčení*, *krádež*. Marx však tyto pojmy, jakož i celé právo a morálku, odmítá jako spiknutí buržoazie za účelem udržení si nadvlády. Pro něj existuje jediný možný vlastník, a to ten, kdo věc vyrobil, a majitel továrny si tak výrobek nemůže spravedlivě od dělníka koupit za mzdu. Tím ale deformuje všechny okolní pojmy, krádeží už vlastně není to, když někdo někomu ukradne kolo či auto, které si koupil, ale když dá kapitalista práci proletáři a zaplatí mu za ni. Dědictví má být podle *Manifestu Komunistické strany* zrušeno úplně, protože vede k akumulaci kapitálu, směna za peníze je pro něj, podobně jako pro Aristotela, vůbec příčinou všeho zla, takže ani koupit si nic spravedlivě nemůžeme atp. Takovéto radikální predefinování běžných a fungujících pojmů, které se svými významy navzájem drží v lexikálních polích, vede k tomu, že se pouze zdá, že Marx něco říká, ale neříká vlastně nic, jeho posluchači slova nepoznávají. Jediné, co zůstane, je hodnotová orientace užitých slov a Marxovo rozhořčení.

⁶ Die Erkennung der Produkte als seiner eignen und die Beurteilung der Trennung von den Bedingungen seiner Verwirklichung als einer ungehörigen, zwangsweisen – ist ein enormes Bewußtsein, selbst das Produkt der auf dem Kapital ruhenden Produktionsweise, und so sehr das knell to its doom, wie mit dem Bewußtsein des Sklaven, daß er nicht das Eigentum eines Dritten sein kann, seinem Bewußtsein als Person, die Sklaverei nur noch ein künstliches Dasein fortvegetiert und aufgehört hat, als Basis der Produktion fort dauern zu können.

Podobně Marx ve výše citovaném úryvku řeší otázku otroctví. Podle něj stačí, aby si otrok uvědomil, že nemůže nikomu patřit, a podkope tím celý otrokářský systém. Zde jsou to slova „otrok nemůže nikomu patřit“, která se natahují mimo všechna známá lexikální pole. Je totiž historickým faktem, že otroci vlastnictvím byli, byli kupováni, prodáváni, darováni, děděni, majitel s nimi mohl disponovat, a pokud mu uprchli, byli mu státním aparátem vráceni. A to, že se někteří z nich se svým postavením odmítali smířit a bojovali proti němu (ovšem bojovali se zbraní v ruce, ne ve svém uvědomění si), k pádu otrokářství nevedlo, pouze ke vzpourám otroků. Například Británie zrušila otroctví v 19. století na nátlak lobbystických skupin kvakerů, kteří sami otroky nebyli ani otroky nevlastnili, ale zorganizovali politickou kampaň a přesvědčili parlament. Marx měl spíše říci „člověk by neměl vlastnit člověka“ a pak by měl srozumitelný etický či morální výrok. Ale to on nechce, on chce, aby samotná jeho analýza odhalila ekonomické vztahy vývoje společnosti, a ne aby zakládala novou morálku. Avšak jeho „teoretická vědecká“ analýza se o kvazietickou normativitu použitých slov opírá a bez ní by ztratila veškerou průraznost a zajímavost. Marx totiž ve skutečnosti moralizuje a neanalyzuje, o čemž svědčí použití i ostatních slov z lexikálního pole krádež při popisu vztahu zaměstnavatel-zaměstnanec, při popisu marxistického pojmu *vykořisťování*: „... kapitalistický zisk *není* jenom *srážka* čili loupež na pracovníkovi“. Naopak ... ukazují, že (kapitalista) nejenom „sráží“ čili „olupuje“ ...“⁷

Dostáváme se nyní k otázce, zda Marxova pozice mu vůbec umožňuje takto eticky jasně orientovaná slova používat, zda prohlášením veškeré morálky a práva za ideologickou iluzi nevyprázdní význam svých rozhořčených termínů. Na první pohled to tak může vypadat: z hlediska historického materialismu každá dějinná epocha produkuje ze svých výrobních sil morální kategorie, které tvoří ideologickou nadstavbu nad výrobní základnou. Na několika místech Marx dokonce naznačuje, že z pozice jedné dějinné epochy nemůžeme soudit jinou dějinnou epochu, že je chybou z pozice kapitalistické a buržoazní morálky odsuzovat otroctví, protože otrokáři v této otázce neměli jinou možnost, jejich zastaralé výrobní vztahy a prostředky neumožňovaly jinou morálku než otrokářskou. Marx by tedy byl morálním relativistou, každá morálka by byla stejně platná, a nebylo by zřejmé, z jaké pozice kritizuje právě existující buržoazně-kapitalistickou společnost. Ovšem po bližším prozkoumání se ukazuje, že Marx morálním relativistou není a že sémantiku svých pojmů ukotvuje za pomoci vědecké analýzy a transformace kategorií, čili filozoficky.

Historický materialismus získává a opracovává své pojmy pomocí „vědecké metody“: „všechna věda by byla zbytečná, kdyby se jevová forma a podstata věcí

⁷ Nun ist in meiner Darstellung in der Tat auch der Kapitalgewinn nicht „nur ein Abzug oder ‚Raub‘ am Arbeiter“. Ich stelle umgekehrt den Kapitalist als notwendigen Funktionär der kapitalistischen Produktion dar und zeige sehr weitläufig dar, daß er nicht nur „abzieht“ oder „raubt“ ...

bezprostředně kryly“.⁸ Na jedné straně tedy stojí věda (rozuměj marxismus), která odhaluje a analyzuje pravou „podstatu věcí“, zatímco nevědec, tedy nemarxista, ulpívá na pouhé povrchové, jevové formě „věcí“. Vědecké pravdy jsou dokonce z pohledu běžného života paradoxní až nesmyslné:

„Když tedy chcete vysvětlit obecnou povahu zisku, musíte vycházet z předpokladu, že zboží se v průměru prodává za svou skutečnou hodnotu a že zisk vyvěrá z prodeje zboží za jeho hodnotu, tj. úměrně k množství práce v něm uložené. Pokud nedokážete vysvětlit zisk za tohoto předpokladu, tak jej nedokážete vysvětlit vůbec. Zdá se to paradoxní a jako by to odporovalo každodennímu pozorování. Ale právě tak paradoxní je, že se Země točí kolem Slunce a že se voda skládá ze dvou vysoce hořlavých plynů. Vědecká pravda je vždycky paradoxní z hlediska každodenní zkušenosti, která postihuje jen klamně zdání věcí.“⁹

Pokud ale je vědecká pravda vždycky paradoxní z hlediska každodenního života, pak by nás nemělo znepokojovat, když věda odhalí, že krádež kola není vlastně zločin, naopak zaměstnání někoho za mzdu je krádeží! Nezatížen přehnaným respektem k významům slov odhaluje Marx hlubinné vazby podstat:

„Hodnota nemá napsáno na čele, co je zač. Nejen to: hodnota mění každý výrobek v tajemný společenský hieroglyf. ... Pozdější vědecký objev, že produkty práce, pokud jsou hodnotami, jsou pouze věcným výrazem lidské práce vynaložené na jejich výrobu, tvoří epochu v dějinách vývoje lidstva ...“¹⁰

Podobně si Marx vypomáhá Koperníkem:

„Není tu naším úkolem zkoumat, jak se projevují *imanentní* zákony kapitalistické výroby ve *vnějším* pohybu kapitálů, jak působí jakožto donucovací zákony konkurence a jak pronikají do vědomí jednotlivého kapitalisty jako hybné motivy jeho činnosti. V každém případě je již předem jasné, že vědecký rozbor konkurence je možný teprve tehdy, když je poznána *vnitřní* povaha kapitálu, úplně tak, jako se stane pochopitelným

⁸ Marx (1956, s. 365).

⁹ To explain, therefore, the *general nature of profits*, you must start from the theorem that, on an average, commodities are *sold at their real values*, and that *profits are derived from selling them at their values*, that is, in proportion to the quantity of labour realized in them. If you cannot explain profit upon this supposition, you cannot explain it at all. This seems paradox and contrary to every-day observation. It is also paradox that the earth moves round the sun, and that water consists of two highly inflammable gases. Scientific truth is always paradox, if judged by every-day experience, which catches only the delusive appearance of things. *Cena, mzda, zisk* je zápis přednášky, kterou Marx proslavil anglicky a která vyšla tiskem až po jeho smrti.

¹⁰ Marx (1954, s. 92).

zdanlivý pohyb nebeských těles jen tomu, kdo zná jejich *skutečný*, ale přímo nevnímatelný pohyb.“¹¹

Marxova vědecká metoda se odehrává mezi dvojicemi opozit *vnitřní-vnější*, *zdanlivý-skutečný* právě ve chvílích, kdy hrozí, že dodá výsledky, které budou nepochopitelné či paradoxní. Funguje tak jako jakési zaklínání, protože k vědě, jak si dále ukážeme, má historický materialismus skutečně daleko.

„Vědecká metoda“ historického materialismu začíná s abstraktními kategoriemi, které jsou vytrženy z kontextu i ze sémantických vazeb okolních termínů, které by fixovaly jejich význam, a od takto sterilizovaných pojmů se dostává k „povrchovým fenoménům“, tedy je konfrontována s tím, jak to skutečně je, a vysvětluje realitu. Ideál je lokalizován do vzdálené neolitické minulosti, čím blíže k současnosti, tím je kvůli „odcizení“ svět horší, rájem byla prvobytně pospolná společnost, kde neexistovalo soukromé vlastnictví, opět toho bude dosaženo v komunismu, který propukne každou chvíli, protože stav světa a ožebračování proletářů jsou už nesnesitelné. Tak vlastně Marxův pohled na dějiny zkřížený s jeho „vědeckou“ metodou dedukce kategorií ústí v religiózní schéma ztraceného ráje a přicházejícího konce světa. Jediná jistota, kterou Marx má, je, že současnost je to nejhorší historické období, přestože je nejrozvinutější, a to kvůli odcizení a vykořisťování v kapitalistické výrobě. A tento fakt vyplývá z poměření současnosti oproti minulosti a budoucnosti. Pojmy historického materialismu, jeho kategorie, jsou co do své hodnotové orientace a významu ukotveny v Marxově zcela ahistorické představě dějin, ve které se ideální stav nachází v primitivním komunismu prvobytně pospolné společnosti, a v Marxově neméně utopické představě o budoucnosti, v komunismu. A z těchto dvou fantastických pozic kritizuje a odsuzuje současnost, tedy kapitalismus, spolu se samotnými pojmy, které kapitalismus drží při životě.

Marxova analýza původu dětské práce z *Kapitálu* je v tomto ohledu velmi instruktivní:

„Avšak **zneužívání** rodičovské moci nevytvořilo přímé či nepřímé vykořisťování **nezralých** pracovních sil kapitálem, nýbrž naopak, kapitalistický způsob vykořisťování tím, že **zničil** ekonomickou základnu, odpovídající rodičovské moci, vytvořil její **zneužívání**. Jakkoli **hrozným** a **odporným** se jeví **rozklad** staré rodiny za kapitalistického systému, přesto velký průmysl tím, že přisuzuje rozhodující úlohu ve společensky organisovaném výrobním procesu mimo obvod domácnosti ženám, mladistvým a dětem obojího pohlaví, vytváří ekonomickou základnu pro vyšší formu rodiny a poměru mezi oběma pohlavími. Je ovšem stejně pošetilé pokládat za absolutní křesťansko-germánskou formu rodiny, jako

¹¹ Tamtéž, s. 341. Kurzívu dodal MT.

starořímskou, starořeckou či orientální formu, které ostatně společně tvoří jednu historickou vývojovou řadu. Je rovněž jasné, že složení kombinovaného dělnického personálu z osob obojího pohlaví a různého věku — přestože je ve své samostatné, hrubé, kapitalistické formě, kdy je tu dělník pro výrobní proces, a ne výrobní proces pro dělníka, **morovým** zdrojem **zkázy** a **otroctví** — za příslušných podmínek se naopak nutně musí stát zdrojem humánního rozvoje.¹²

Kapitalismus rozvrátil rodinu a přinutil děti pracovat. Přesto představuje kapitalisticky rozvrácená rodina vyšší stadium vývoje, a to vývoje od ideálu přes odpornou skutečnost k ideálu, neboť se odstraněním kapitalismu, toho zdroje a pramene veškerého zla, nastartuje „humánní rozvoj“ rodiny, nebo spíše „kombinovaného dělnického personálu“.

Jedinou konstantou Marxova myšlení se tak stává jeho nenávisť ke světu kolem. Jeho idiosynkratické čtení historie lze shrnout v jednoduché poučce, zkratkovitě „to, co se dneska ve světě děje, je hrozné“ a že „takhle už to dál nejde, něco se musí stát.“ Tato nenávisť mu zkresluje pohled na vše až do groteskních poloh. Uveďme dva příklady za všechny. Marx neměl rád Rusko, představovalo pro něj hlavní reakční mocnost Evropy už od napoleonských válek a hráz proti revoluci. Revoluční celoevropská válka proti carskému Rusku byl jeho dávný sen. Když se však schylovalo k válce anglo-francouzsko-turecké koalice proti Rusku, nebyla to ona revoluční válka, kterou čekal. Marx nevěřil, že západní mocnosti nakonec vůbec do války vstoupí. Když válka skutečně vypukla a bojovalo se na Krymu, Marx s Engelsem tvrdili, že to je strategická chyba a že je třeba operace rozšířit i dále, jinak početně silnější Rusko zvítězí. Dokonce ještě když v létě 1855 spojenci obsadili části sevastopolského opevnění, trval Marx na tom, že Rusko je v lepší pozici a válku vyhraje. Mezitím nazýval protiválečnou opozici v britském parlamentu „mírovými štváči“. Sevastopol padl v říjnu a na jaře Rusko požádalo o mír. To už byl úspěch nového britského premiéra lorda Palmerstona ze strany whigů. Marx neměl rád také britské whigy jakožto exponenty velkostatkářské aristokracie, a teď mu dokonce zkazili válku proti Rusku. Na měsíce se ponořil do archivního studia poslaneckých debat, vládních dokumentů a starých čísel *Timesů* v Britském muzeu a přišel se senzačním odhalením: krymská válka dopadla tak špatně (rozuměj: sice britským vítězstvím, ale nikoli úplným zničením Ruska), protože lord Palmerston, premiér, dlouholetý poslanec a vůdce whigů, je placeným tajným agentem samotného cara! Ba co víc, od počátku své politické kariéry v roce 1807 prosazoval Palmerston politiku, která škodila ruským protivníkům, jako jsou Polsko či Afghánistán, a Británii samotné! Ba co víc, všichni whigští premiéři uplynulých sta let byli placenými ruskými agenty a prováděli proruskou politiku!

¹² Tamtéž, s. 520. Hodnotová slova zvýraznil MT.

Skandální odhalení vyšla v *New York Tribune*, posléze i v anglických novinách, v sérii pamfletů a po Marxově smrti i jako kniha *Tajné dějiny diplomacie osmnáctého století*. Zůstala na okraji veřejného zájmu jako konspirační teorie, ukazují nám však Marxovu metodu v její čistotě: prvotní předpoklad je dlouhým studiem primárních pramenů pouze posílen, i když by jej, při nestranném posouzení, hravě vyvrátily. Objeveno je něco, co všem okolním lidem uniká a je „skryto“, protože pouze Marx a jeho „vědecká metoda“ dokáží proniknout za „zdání“ věcí k jejich „esencím“. A ještě biografická motivace: v dopise Engelsovi z této doby označil Marx celou diplomacii za podobnou „firmě Bangya a spol.“¹³ János Bangya byl policejní agent, který se v Londýně vlichotil do Marxovy přízně a získal od něj cenné informace, které byly později použity proti revolucionářům v exilu i v Německu. Když už ho všichni v Marxově okruhu prohlédli jako špiona, Marx sám tomu ještě měsíce odmítal uvěřit. Tato zkušenost sublimovala později do představy, že i britský ministerský předseda je placený agent cizí mocnosti.¹⁴

Druhý příklad ukazuje Marxovu žurnalistickou tendenčnost. Jako dopisovatel amerického listu během své dlouhé žurnalistické kariéry mnohokrát informoval o neudržitelných sociálních poměrech v Anglii a o lidech umírajících hladem. Jeden z jeho pochmurných příběhů zní následovně:

„Těžko si lze představit strašnější případ. Zdravý, statný muž v nejlepších letech se vydává na dlouhou strastiplnou pouť z Londýna do Stony Stratfordu; zoufale prosí „civilizaci“ kolem sebe o pomoc – sedm dní hladoví – bližní se od něho surově odvracejí – marně hledá přístřeší, lidé ho štvou z místa na místo – a vrchol všeho: nelidskost individua jménem Slade a odevzdaná, žalostná smrt vyčerpaného muže – to je otrásající obraz, nad nímž je nutno se zamyslet. Ovšemže porušil vlastnická práva, když hledal útulek v kůlně a opuštěné stodole!!!“¹⁵

Marx sám uvádí také zprávu z tisku, která ho tak rozrušila, aby předešel námitce, že „tendenčně zkresluje“, ovšem porovnání obou verzí ukazuje, že mladý muž na počátku své poslední cesty z Londýna nebyl zdravý, ale zesláblý a špatně chodil, měl odřenou patu. Neprosil zoufale o pomoc, ale využíval služeb záchranné sociální sítě viktoriánské Anglie, nocoval a jedl v noclehárně pro chudé (nocleženku mu vydal příslušný úředník), bližní se od něho neodvraceli vůbec, natožpak surově, jedl

¹³ Sperber (2013, s. 312).

¹⁴ O Marxově metodě sebeprojekce, spolu s konkrétními příklady, uvádí Sperber následující: „Marx vzal své minulé názory, které už nezastával, a projektoval je do jiných myslitelů, kde je mohl posléze odmítnout, aniž by musel kritizovat sám sebe. V příštích dílech tento proces opakoval ... Byla to jediná forma sebekritiky, kterou jeho osobnost připouštěla, a umožňovala mu podržet si pozici člověka, který artikuluje směr lidských dějin.“ Tamtéž, s. 172.

¹⁵ Marx & Engels (1956–75, sv. 8, s. 537).

v chudobincích po cestě, dělníci, kteří ho našli, mu nabízeli jídlo. Sedm dní hladověl ne proto, že by ho bližní nechali, ale protože ležel v horečkách ve stodole a nikdo o něm nevěděl, a když ho konečně objevili, pan Slade ho nechal na voze vystlaném slámou odvézt do útulku pro chudé, kde následně zemřel. „Nelidskost individua jménem Slade“ spočívala v tom, že když ho týden předtím objevil ve své kůlně, požádal ho, aby odešel. Načež „ubožák“ požádal, aby ho tam ještě chvíli nechali, a odešel odtamtud ve 4 hodiny, aby si, ještě než nastane noc, našel poblíž nějaké přístřeší“. Bohužel, byla to jiná hospodářská budova pana Sladea, kde dalších sedm dní ležel v horečce, aniž by o něm někdo věděl. Vyvodit z celé nešťastné události něco proti vlastnickým právům může jenom člověk s neuvěřitelně pokřivenou optikou vnímání věcí, intelektuál, kterého při ranní četbě tisku u kávy rozhořčuje špatnost světa a „systému“. Marx psal o smrti hladem v Anglii často, byla mu důkazem prohnílosti kapitalismu jako světového řádu, a jeho monomania – představa, že objevil pramen všeho zla na světě, krádeží, vražd, podvodů, a tím že je soukromé vlastnictví výrobních prostředků, které se manifestuje vykořisťováním na rovině ekonomické a útlakem na rovině politické – bude mít nedozírné následky pro dějiny dvacátého století.

Původ negativity v historii a „hrůzách“ industrializace

Nyní nastal čas podstoupit stranou a položit si otázku, zda neměl Marx třeba pravdu, zda v polovině devatenáctého století nebyly sociální vztahy tak napjaté, jak je popisuje, a zda utrpení dělníků během industrializace neospravedlňuje jeho poněkud pesimistickou analýzu kapitalistické společnosti. Zkrátka nastal čas položit si historickou otázku po postavení dělnické třídy v Anglii v roce 1845.¹⁶

Na základě Engelsovy zkušenosti z rodinné přádelny bavlny v Manchesteru (neexistuje záznam o tom, že by Marx během svého života nějakou továrnu navštívil) došli naši myslitelé zobecněním k závěru, že díky industrializaci dochází (kromě vykořisťování také) k ožebračování proletariátu, tj. že životní úroveň dělníků s postupujícím rozmachem průmyslu klesá, že kapitalistické hospodářství trpí pětiletými cykly krize a že při příští krizi (v závěru své knihy *Postavení dělnické třídy v Anglii* hovoří Engels o letech 1852–3) dojde k proletářské revoluci, kdy „zastřeně probíhající občanská válka“ vypukne veřejně a moc ve státě převzme dělníci s cílem zrušit soukromé vlastnictví. Zhroucení kapitalismu v nejbližší budoucnosti je „stejně jisté, jako matematický nebo mechanický důkaz“.

S výše uvedenou analýzou se pojí dva hlavní problémy (kromě kardinálního faktu, že se predikce na ní založené nenaplnily): za prvé je to nereprezentativnost zkoumaného vzorku. Engelsova manchesterská přádelna bavlny nebyla typickou továrnou Anglie devatenáctého století. Ještě v roce 1861, téměř dvacet let po Engelsově prvním pobytu

¹⁶ Následující shrnutí ekonomické situace viktoriánské Anglie čerpám z Boyer (1998).

v rodinné továrně, bylo v podobných přádelnách zaměstnáno pouze 30% dělníků, ostatní anglická města s důrazem na jiný průmysl než výkyvům podléhající zpracování bavlny nezakoušela tak silné sociální rozdíly jako Manchester.

Omezením se na přádelnu bavlny a průmyslového dělníka obecně uniká Marxovi i Engelsovi důležitý korektiv, totiž zemědělství. Průměrná mzda průmyslového dělníka byla v roce 1842 minimálně dvakrát tak vysoká jako průměrná mzda v zemědělství. Z této informace plynou zajímavé důsledky: dělníci dobrovolně a nadšeně migrovali z venkova do měst za prací, bylo totiž mnohem snazší uživit rodinu z výdělku v továrně, která navíc poskytovala práci celoročně, ne jenom sezónně. Rozvoj průmyslu tak odčerpával přebytečné pracovníky z venkova a díky stálým platům umožnil obrovský populační nárůst Anglie v devatenáctém století. Pokud tedy byl někdo vykořisťován, pak to museli být zemědělství námezdní dělníci.

Druhým hlavním problémem je už zmiňovaná hysteričnost při interpretaci faktů. Je pravda, že bavlnářský průmysl v Manchesteru prošel v letech 1841–2 a 1847–8 dvěma velkými poklesy (a jelikož právě tyto dva poklesy Engels ve městě zažil, vyvodil z toho, že kapitalistická ekonomika prochází pětiletými cykly, přestože další pokles přišel až v souvislosti s americkou občanskou válkou a omezením dovozu bavlny v letech 1861–5), kdy bylo 15 až 20% tkalců bez práce. Za těchto podmínek zafungovala viktoriánská záchraná sociální síť a státní i soukromá charita distribuovala polévku, oblečení a povlečení tisícům lidí denně.

Přílišný pesimismus Marxových a Engelsových analýz a předpovědí pochází, zdá se, spíše z nějakého ideologického předsudku než z objektivního uvážení faktů. Vždyť Marx čerpal své znalosti proletariátu v čítárně Britského muzea ze zpráv vládního inspektora Hornera, který vyšetřoval porušování zákonů, týkajících se práce dětí v anglických továrnách. Soudem stíhané případy zneužívání dětské práce jsou mu popisem všeobecné praxe, ne izolovanými incidenty, ignoruje skutečnost, že anglický parlament vydává zákony regulující takovou práci, kontroluje jejich dodržování a trestá jejich porušování. Stát a soudy jsou podle něj spřaženy v komplotu a zprávami parlamentní inspekční komise se vláda Jejímho veličenstva sama obžalovává! Stejným myšlenkovým postupem může někdo z novinových zpráv černé kroniky o krádežích vyvodit, že populace ČR v roce 2012 se živí kradením. Dále je ideologický předsudek zřejmý z toho, jak jsou Marxovy analýzy a předpovědi odolné vůči změnám, když jsou konfrontovány s fakty. Například marxistická teze o ožebračování proletariátu, tedy myšlenka, že s vývojem kapitalismu jsou dělníci chudší a chudší, není pravdivá: reálná mzda manuálních pracovníků v Anglii vzrostla o 38% mezi léty 1851 a 1881, ze statistik odvodových komisí víme, že průměrná výška branců se po celé 19. století zvyšovala, a to lze vysvětlit jedine pravidelnou a kvalitnější stravou celé populace díky průmyslové a zemědělské revoluci. Marx sám umírá v roce 1883 a Engels dokonce až v roce 1895 a oba až do své smrti svorně tvrdí, že proletariát se má čím dál hůře. Tento

ideologický postoj, který dnes můžeme nalézt i u našich komunistů, je fakty nevyvratitelný, jakkoli se tváří jako výsledek vědecké analýzy.¹⁷ Ohánění se slovem věda představuje pouze jeden z mnoha rétorických triků marxismu. Pokud totiž nějaká vědecká teorie předpoví konkrétní událost, jako třeba proletářskou revoluci, která pak nenastane, je legitimní žádat korekci oné teorie. Tato korekce se děje v rámci vědecké komunity, která se shoduje na společných pojmech a otázkách své vědy, stejně jako na tom, co představuje odpovědi na tyto společné otázky. Marxismus do vědecké komunity ekonomů nepronikl, a když Marxův hlavní spis *Kapitál* nevyvolal vůbec žádnou reakci v ekonomických či obecně literárních kruzích, připisoval to Marx s Engelsem spiknutí buržoazních intelektuálů, kteří se snaží umlčet pravdu. Marxismus se až do dvacátých let dvacátého století šířil jako radikální ideologie mimo akademické prostředí, protože nesplňoval základní parametry vědecké plauzibility. Jako „věda“ se etabloval až na sovětských univerzitách.

Kapitál, hodnotovost a neutrálnost vědy

Podívejme se nyní ve zkratce na Marxovo hlavní dílo a na způsob, kterým v něm pojednává o svém projektu a o vykořisťování. Už v Předmluvě neskrývá své ambice – odhaluje „přirozené zákonitosti vývoje (moderní společnosti)“ a činí tak ze stanoviska, „které pojímá ekonomické utváření společnosti jako jeden z přírodních dějinných procesů“ a bude tudíž, předpokládáme, vědecky objektivní a neutrální, i když kapitalistu „rozhodně neukazují v růžovém světle“.¹⁸ Zde máme náš paradox: jak může objektivní věda vést k odsuzování celé skupiny obyvatel?

V kapitolách pět a šest, pojednávajících o pracovním procesu a procesu zhodnocování a konstantním a variabilním kapitálu, je kapitalista vykreslen jako někdo, kdo se stále potutelně usmívá a mne si ruce, protože objevil trik, kterým se pomocí vykořisťování mění peníze na kapitál. Dělník totiž pracuje celý den, i když by mu k přežití stačilo pracovat dne půl, kdyby mu kapitalista řádně vyplatil užitnou hodnotu jeho práce. Kapitalista ho však přinutí pracovat dvakrát tolik, takže druhou polovinu pracovní doby už dělník vytváří nadhodnotu, kterou si kapitalista z pozice síly přivlastní:

¹⁷ I celkem sympatizující interpret, jakým je Jonathan Sperber, říká: „Kromě toho, že Marx nezohlednil změny v čase (ve svém popise ožebračování proletariátu), jeho vykreslení utrpení dělnické třídy bylo selektivní.“ Sperber (2013, s. 435). Jinými slovy: nešlo o *proces* ožebračování, a vlastně ani o *ožebračování*. Marx si prostě zvolil nejhorší případy, které zobecnil a promítl do minulosti a budoucnosti podle svého eschatologického schématu „čím dál, tím hůře“.

¹⁸ Marx (1954, s. 7).

„Náš kapitalista tento případ, kvůli kterému se usmívá, předvídal. Pracovník proto v dílně najde výrobní prostředky nejen na šestihodinový, nýbrž na dvanáctihodinový pracovní proces.“¹⁹

To, co ekonomové před Marxem i po něm nazývají ziskem a považují za legitimní odměnu pro podnikatele za riziko, které na trhu podstupuje, Marx nazývá *nadhodnotou* (od Proudhona přejatý pojem) a považuje ji za výsledek vykořisťování. A je přirozeně nejagresivnější v momentech, kdy ostatní kolegové ekonomové tento revoluční objev nechápu: „Proto chápeme ten **stokrát opakovaný omyl mdlého J. B. Saye**, který chce nadhodnotu (činži, zisk, rentu) odvodit z ...“ nebo „Pan Wilhelm Roscher, který své **úlisné apologetické** nápady nikdy nezapomene zaznamenat černé na bílém, zvolává ...“²⁰ Zde se dotýkáme samotného ohniska Marxovy nervozity, proto ta silná slova. Jeho objev totiž teprve ekonomii zakládá:

„míra zisku se dá snadno pochopit, pokud známe zákony nadhodnoty. Pokud bychom postupovali opačným směrem, tak bychom nepochopili „ni l'un, ni l'autre“ (ani jedno, ani druhé)“²¹

a *přivlastnění si nadhodnoty* se svou implikovanou negativní hodnotovostí je základnější pojem než morálně neutrální *zisk*. Proto ekonomové, kteří toto nechápu, se jednoduše nemýlí, ale jsou „mdlí“ a jejich spisy jsou „úlisně apologetické“. Takovými výrazy už se ale z oblasti svobodné vědecké výměny názorů a argumentů dostáváme někam jinam.

Marx se však nenechává svými emocemi ovládat a velice dobře ví, co dělá. Když Roscher mluví o kapitalistově zisku jako o zaslouženém, Marx málem exploduje:

„Vedle skutečné ignorance je to apologetický strach před svědomitým rozborem hodnoty a nadhodnoty, a jeho výsledkem – nejspíš policejně stíhatelným – který Roschera a spol. nutí, aby důvody, které více méně ospravedlňují kapitalistovo přivlastňování si nadhodnoty, převrátil na důvody vzniku nadhodnoty.“²²

Podle Marxe jsou výsledky jeho „přírodopisně vědecké“ analýzy ekonomických vztahů dokonce „policejně stíhatelné“! Policie a soudy jsou totiž na straně utlačovatelské buržoazie a jsou součástí celého problému a ekonomové, kteří hovoří o zisku namísto o nadhodnotě, jednoduše omlouvají systematické okrádání.

¹⁹ Tamtéž, s. 102.

²⁰ Tamtéž, s. 113, zvýraznil MT.

²¹ Tamtéž, s. 123.

²² Tamtéž, s. 124, poznámka 30. Zvýraznil MT.

Kontrastujme Marxovo hodnotové užití ekonomických pojmů s jeho předchůdcem, kterého často cituje, a sice s Davidem Ricardem:

„Zemědělec a výrobce nemohou žít bez zisku stejně jako pracovník nemůže žít bez platu. Jejich motiv pro akumulaci (kapitálu) se zmenšuje s každým zmenšením se zisku, a zmizí úplně, když bude zisk tak malý, že jim neposkytne odpovídající kompenzaci za jejich starosti a riziko, které nutně podstupují, když produktivně svůj kapitál používají.“²³

Tato objektivní a psychologicky přesvědčivá analýza důvodů, které vedou lidi k podnikání a vytváření nových pracovních míst, nikoho neodsuzuje ani z nikoho nedělá oběť. Ekonomie jako věda se vydá cestou objektivní a pojem *zisk* v ní nebude vyvolávat emotivně negativní reakce, a proto naváže na Ricarda, i když odmítne jeho „labour theory of value“, a ne na Marxe a jeho obviňující „teorii nadhodnoty“.

Pro naše účely je důležité sledovat, jak sémanticky hluboko Marx uloží odsouzeníhodnost celé transakce kapitalista-proletář, čili jaká hodnotově orientovaná slova k jejímu popisu použije. Jednoduché formulky typu Proudhonova „soukromé vlastnictví je krádež“ Marx odmítne, *krádež* je totiž pojem zatížený buržoazní morálkou a nejde dost hluboko při analýze výrobních vztahů (ulpívá na povrchových fenoménech, jak by řekl Marx za pomoci metafory vnitřní/vnější). Zaměstnávání proletáře a jeho vykořisťování neprohlásí ani za nespravedlnost: při prodávání své pracovní síly obdrží totiž proletář její ekvivalent ve mzdě, celá transakce je tedy *spravedlivá*.²⁴ Tyto tradiční morální pojmy (*krádež*, *nespravedlnost*) je třeba odmítnout spolu s celou morálkou, právem a etikou, a nahradit novými slovy a tento nový popis vzniku nadhodnoty a tím i vykořisťování zní: kapitalista si „přivlastňuje nezaplacenou nadpráci“ proletáře.²⁵ Avšak i tento, zdánlivě objektivní a vědecký, popis se pohříchu skládá pouze ze slov čistě hodnotových, a jeho deskriptivní síla tím klesá k nule. Neboť jak jinak chápat *přivlastnění si* než jako synonymum pro *neoprávněné nabytí*, čili v podstatě *krádež*, i když se může dít s posvěcením úřadů? Jak jinak chápat *nezaplacenou* než tak, že zaplacená být měla, čili že si to někdo vzal a nezaplatil, čili že to *ukradl*? Jak jinak chápat *nadpráci* než jako něco, co bylo přidáno navíc k práci, která jediná byla zaplacená? Výraz „přivlastnění si nezaplacené nadpráce“ představuje trojnásobný pleonasmus pro *krádež*, a přestože se tváří jako objektivní a deskriptivní pojem,

²³ Ricardo (1921, s. 113). Překlad MT.

²⁴ Juraj Halas přesvědčivě vyvrací některé zjednodušující interpretace Marxe, které ho vidí jako teoretika spravedlnosti, i když míří v podstatě správným směrem co do hodnotovosti „teorie nadhodnoty“ ale zplošťují složitost jeho argumentace a práce s pojmy, v Halas (2012).

²⁵ Marx sám mluví o „kapitalistově přivlastňování si nadhodnoty“ a *nadhodnotu* jako „nezaplacenou nadpráci“ vhodně analyzuje Halas, tamtéž, s. 211.

vpašovává do vědy kvazi-morální hodnotovost, která stojí na konotacích lexikálního pole *krádež*, i když to Marx popírá. Sám používá vědeckěji znějící *přivlastňovat si* jako synonymum k *vykořisťovat* (the appropriating classes – přivlastňující si třídy, *The Civil War in France*). Konotace „krádeže dějící se s posvěcením úřadů“ je přesně to, co Marx potřebuje, aby odhalil komplicitu soudů, institucí, morálky a práva v procesu vykořisťování.

Navzdory proklamované „přírodopisné vědeckosti“ Marxova projektu je výsledkem pouze směs silně hodnotících slov s vědeckými pretenzemi. A tento koktejl představuje smrtelné nebezpečí, stačí si vzpomenout na „vědecké“ teorie dokazující „méněcennost“ černochů či jiných ras, nebo na analýzu společnosti, ve které jsou Židé či jiná menšina prohlášeni za „parazity“. Hodnotící pojem „parazit“ při aplikaci na člověka spouští stejný mechanismus jako hodnotící pojem „vykořisťovatel“, a německé „vědecké“ ústavy třicátých a čtyřicátých let antropologicky zkoumali jedince na základě stejně pomýlených hodnotových principů jako „vědecké“ instituce sovětského impéria.

Marx sice četl klasiky ekonomie, jako jsou Adam Smith, David Ricardo a James Mill, a ve svých spisech na ně reaguje, činí tak ale zvláštním způsobem. Ve shodě se svým světovým názorem si z nich vybírá ta nejpesimističtější místa a ta ještě přetváří k obrazu svému. Například kde Smith vidí nastartování celého cyklu výměny mezi kapitalistou a dělníkem tak, že na počátku je prvotní kapitál výsledkem spoření a píše kapitalisty, Marx věnuje celou kapitolu *Kapitálu* „empirické“ kritice této představy:

„Na druhé straně se však tito nově vysvobození stali prodejci sebe sama až potom, co jim byly **uloupeny** všechny jejich výrobní prostředky a všechny záruky jejich existence ve starém feudálním uspořádání. A dějiny tohoto jejich **vyvlastnění** jsou v análech lidstva zapsány ohněm a krví.“²⁶

Podle něj došlo k původní akumulaci kapitálu v Anglii loupeží a násilím za aktivní spolupráce státní moci. Zároveň o svých ekonomických předchůdcích tvrdí, že omylem obhajují kapitalistický způsob výroby. Teprve Marx odhaluje ono vědecké tajemství. Ovšem prediktivní hodnota Marxových představ o ekonomice není valná. Korporace, velké téma pro rozvoj ekonomie dvacátého století, považuje za znak zaostalé společnosti, třeba Francie, a sektor služeb, který dnes dominuje mnoha nejvyspělejším ekonomikám světa, je zcela mimo jeho obzor, protože ve službách nedochází k produkci nadhodnoty.²⁷ Marxovy názory byly zastaralé už v momentě jejich publikace, ekonomie jako věda během desetiletí, která Marx věnoval práci na *Kapitálu*, učinila obrovský skok, došlo zde ke změně paradigmatu a neoklasická ekonomie, spolu s náročnějším matematickým aparátem, který byl mimo jeho schopnosti, poukázala na jeho konceptuální chyby. Rakouský ekonom Eugen von Böhm-Bawerk vyvrátil celý

²⁶ Marx (1954, s. 433). Zvýraznil MT.

²⁷ Sperber (2013, s. 406).

„systém“ v roce 1895, po vydání třetího dílu *Kapitálu*. Problém je už v tom, jak Marx konstruuje cenu a hodnotu výrobku. Ta totiž není výsledkem vložené práce, kde by se nacházel i prostor pro její „vykořisťování“, ale poptávky a nabídky.²⁸ Vlastní hodnotové srdce marxismu, „teorie nadhodnoty“²⁹, se tím ukázala jako slepá ulička vývoje ekonomie, pokud do něj vůbec kdy patřila. Vztah marxismu a ekonomie lze tedy přirovnat ke vztahu astrologie a astronomie: tam, kde končí jedno, začíná druhé.

Důvody osobní a osobnostní

Pokud tedy radikálnost Marxových názorů na společnost a extrémní hodnotovost pojmů, kterými je vyjadřuje, jako např. *vykořisťovat*, *proletář*, *buržoazie*, nejsou odrazem objektivní reality anglického průmyslového prostředí poloviny devatenáctého století a nevyplývají z vědecké analýzy, nezbyvá než hledat důvody v rovině osobní a osobnostní. A vsutku, Marxův život³⁰ poskytuje mnohá vodítka k interpretaci jeho díla. Na to, že Marx odhalil skryté zákony ekonomického vývoje společnosti, se ukázal být podivně neschopný uživit sebe a svou rodinu. Poté, co pohasla naděje na filozofickou kariéru na německé univerzitě kvůli jeho agresivnímu ateismu a jeho žurnalistická kariéra byla ukončena porážkou revoluce roku 1849, ocitl se Marx s manželkou a dětmi v exilu v Londýně. Příštích dvacet let ho i s rodinou živil Engels, který se odstěhoval do Manchesteru a přijal místo v rodinné firmě. Tam kradl bankovky z kasičky určené pro drobná vydání kanceláře, rozstříhl je na polovinu a posílal Marxovi ve dvou obálkách, aby přešel krádeži na poště. Zasiílané obnosy byly z důvodu utajení celé operace poměrně nízké. Marxova domácnost trpěla stálým nedostatkem financí, dlužila za jídlo i činži a žila v permanentním strachu z vystěhování na ulici. Na druhou stranu Engels si kvůli reprezentaci vydržoval dva domy, jeden oficiální pro návštěvy kolegů kapitalistů a ve druhém vskrytu bydlel s rusovlasou Irkou Mary Burns a její sestrou Lizzie v libertinské *ménage á trois*. Časem si pořídil koně a účastnil se honů na lišku s místní smetánkou (omlouval to potřebou trénovat jízdu pro nadcházející revoluční boje). Marxovi zatím v Londýně umírá druhé dítě, z velké části kvůli otrěsným podmínkám, ve kterých rodina žije (nemohou si dovolit zaplatit ani rakev a pohřeb, nakonec jim půjčí soused), a ke třem přeživším dětem přibývá Marxův nemanželský syn se služkou, který je dán k adopci. I zde vypomáhá svobodný Engels, který se oficiálně přihlásí k otcovství, aby ochránil pověst svého ženatého přítele.

Chudoba Marxovy rodiny však nebyla důsledkem nedostatku peněz, ale špatného hospodaření. Příspěvky od Engelse a ostatních obdivovatelů se ročně pohybovaly kolem

²⁸ Tamtéž, s. 461.

²⁹ O nadhodnotě říká dokonce i přesvědčený marxista Heinrich toto: „V klasické politické ekonomii a v moderní neoklasické teorii tento pojem neexistuje.“ Heinrich (2012, s. 87).

³⁰ Informace o Marxově životě čerpám většinou z Wheen (1999).

£ 150, od podzimu 1851 dostával za články pro noviny *New York Daily Tribune* (z nichž více než polovinu napsal jeho jménem Engels) další peníze, takže jeho roční příjem činil kolem £ 200, zatímco roční nájem bytu byl pouhých £ 22. Za co tedy Marx utrácel? Přestože často krmil děti „pouze chlebem a bramborami“, až do roku 1857 zaměstnával osobního tajemníka, protože to patřilo k dobrému tónu. Když v roce 1854 jeho žena onemocněla, prosil Engelse v dopisech o příspěvek na doktora a léky a o pár řádek níže mu oznamoval, že s celou rodinou odjíždí na čtrnáct dní na dovolenou do pronajaté vily na sever od Londýna, kde se snad tak zotaví, že budou moci odjet na návštěvu do rodného Trevíru. Jenny si na tuto návštěvu pořídila novou garderobu a Marx odpovídá překvapeným věřitelům, že „dcera německého barona přirozeně nemůže přijet do Trevíru v obnošených šatech“. Jenny pocházela ze starého skotského rodu, a když se Marx snažil během jedné z mnoha finančních krizí zastavit její rodinné stříbro se šlechtickým znakem Argyllů, byl kvůli svému ošuntělému vzhledu zatčen policií pro podezření z krádeže, zatímco Marxovy tři dospívající dcery chodily na soukromé hodiny francouzštiny, italštiny, kreslení a hudby. Pouze jednou se Marx pokusil najít si v Londýně práci, ucházel se o místo úředníka na dráze, bohužel neúspěšně, jeho rukopis byl nečitelný. Při absenci stálého zaměstnání trávil Marx své dny ve studovně Britského muzea a po večerech psal svá díla.

Dvě dědictví v letech 1855 a 1856 v hodnotě celkem £ 220 umožnila Marxovým přestěhovat se z nevyhovujícího bytu v Soho do domu v lepší čtvrti, ale chronické problémy s nedostatkem peněz dražší domácnost naopak zhoršila a Marx brzo zjistil, že opět nemá na nájem. Tentokrát Engels slíbil posílat £ 5 měsíčně.

Rok 1863 nezačal šťastně. Marx se rozhodl vyhlásit osobní bankrot, dvě dospívající dcery si najdou práci jako vychovatelky, věrná služka Helene půjde sloužit jinam a Karl s Jenny a nejmladší dcerou se odstěhují do chudobince. Engels situaci vyřešil tím, že v práci ukradl šek na £ 100 a poslal ho do Londýna. Za pár měsíců následovalo dalších £ 250 a v listopadu se na Marxe opět usmálo štěstí, jeho pětasedmdesátiletá matka zemřela a zanechala mu £ 100. Bylo to už třetí dědictví v Marxově životě – pikantní je, že Marx dědění v *Manifestu Komunistické strany* zakázal, vede totiž k akumulaci kapitálu. Také dědictví po matce nezůstalo akumulováno, naopak bylo rychle utraceno a rodina se přestěhovala do ještě většího domu v reprezentativní čtvrti, kde každá dcera měla vlastní ložnici a Marx svou studovnu s výhledem na park. A konečně v roce 1864 přišlo čtvrté dědictví, tentokrát od přítele a obdivovatele Wilhelma Wolfa, který Marxovi zanechal celých £ 820 (proto je mu také věnován *Kapitál*). Byl zakoupen nový nábytek, spolu se třemi psy, dvěma kočkami a dvěma ptáky, následovala třítydenní dovolená u moře a na podzim ples pro přátele Marxových dcer. Marx dokonce začal spekulovat na burze! Ovšem dlouhodobé finanční problémy Marxovy domácnosti se vyřešily až v roce 1870, kdy mu Engels po svém odchodu do důchodu daroval roční rentu ze svého naakumulovaného kapitálu.

Z výše uvedených biografických anekdot vysvítá Marxova neschopnost myslet a chovat se ekonomicky, navzdory proklamovanému odhalení skrytých hospodářských zákonů v jeho myšlení. Také pojmy *vykořisťovat* a *přivlastňovat si*, Marxem tak často užívané, získávají podivně ironický nádech ve světle jeho existenční závislosti na Engelsovi a jiných obdivovatelích. To vše je způsobeno Marxovou urputnou snahou zachovat si jeho vlastními slovy „kastu“, čili poslední zbytky středostavovské fasády. Navzdory své nenávisti k „buržoovi“, se Marx snažil i za cenu zdraví a životů svých nejbližších (v nevyhovujícím bytě v Soho zemřely tři Marxovy děti) patřit mezi maloměšťáky. Jeho nenávist ke střednímu stavu se tak jeví jako jakási forma sebenenávisti. Ještě padesát let po setkání s Marxem Carl Schurz píše:

„Nejzřetelněji si pamatuji hluboké opovržení, s nímž vyslovoval slovo „buržoa“; a jako „buržou“ – tj. jako odporný případ nejhlubší duchovní a morální zvrácenosti – odsuzoval každého, kdo se odvážil odporovat jeho názorům.“³¹

Nenávist, uložená Marxem do slova „buržoa“ a detekovaná Schurzem či Masarykem, je tedy jeho vlastním vynálezem³².

Kromě Marxova idiosynkratického vztahu k penězům a práci nás pro naše účely zajímá i jeho vztah k přátelům a ostatním lidem. Jeho pohřbu v roce 1883 se účastnilo pouhých jedenáct smutečních hostů, včetně příbuzných, a tuto skutečnost dávají životopisci do efektního kontrastu s jeho posmrtným vlivem: sto let po jeho smrti polovina světové populace žila pod vládami, které se prohlašovaly za marxistické. To je sice pravda, ale nenápadnost Marxova pohřbu vypovídá ještě o jiné věci, a to o naprosté absenci přátel (Engelsova pohřbu o dvanáct let později se zúčastnilo osmdesát smutečních hostů). Po 34 letech života v jednom městě v početné komunitě německých emigrantů se mezi jeho přátele počítala pouze hrstka mužů, kteří nekriticky obdivovali jeho „génia“ a byli k němu v naprosto podřízeném postavení. Marxova řevnivost, pomstychtivost a neschopnost uznat názor jiného člověka nejlépe vynikne na stovkách stran pamfletů a hanopisů, které za svůj život sepsal. Mezi ně patří *Svatá rodina, čili kritika kritické kritiky: proti Bruno Bauerovi a ostatním* (352 stran), Frankfurt 1845, kde si vyřizuje účty se svým bývalým přítelem Bauerem, pamflet *Pan Vogt*, o dvě stě stranách, z roku 1860 proti biologovi Karlu Vogtovi, levicovému poslanci z revolučního frankfurtského parlamentu, *Velikáni emigrace*, (přes 100 stran) napsáno 1852, ztraceno a vydáno až o sto let později, proti Gottfriedu Kinkelovi, revolucionáři z roku 1848,

³¹ Wheen (1999, s. 135).

³² V určitých okamžicích si byl Marx osobní motivace napůl vědom. Například bolest, způsobenou svědivým onemocněním kůže, která ho postihla ve druhé polovině jeho života a jejíž neúspěšnou léčbu často v dopisech s Engelsem probíral, ventiloval právě ve svých spisech: „Rozhodně doufám, že buržoazie co živa nezapomene na moje karbunkly.“ Marx & Engels (1956–75, sv. 31, s. 361).

který uprchl z pruského vězení a stal se celebritou v londýnské společnosti, čímž vzbudil Marxovu žárlivost. Příčily se mu jeho „napůl slovanské, napůl kalmycké rysy“, i „jeho známí shrnovali jeho pomořansko-slovanské rysy slovem fretčí ksicht“. Slované nebyli jediný národ, který Marx počastoval svou nenávisť. O úspěšném filozofovi a vůdci německé levice Ferdinandu Lassalovi, osobním známém, se v dopise Engelsovi vyjadřuje následovně:

„Teď už mi je jasné – jak dokazuje i tvar jeho hlavy a jak mu rostou vlasy – že je potomkem černochoů, kteří se přidali k Mojžíšovi při útěku z Egypta, pokud se jeho matka nebo otcova matka nespářila s negrem ... toto spojení židovství a němečtství na jedné straně a jednoduché negroidní rasy na druhé straně muselo nutně vést k podivnému výsledku. Jeho neodbytnost je také negerská.“³³

Z mnoha ostatních hanopisů a pamfletů zmiňme ještě *Bídu filozofie*, stostránkovou filipiku proti Proudhonovi, který od čtyřicátých let dominoval evropské levicové scéně, k velké nelibosti Marxe. Spis je zakončen krvelačným zvoláním: „nepřátelství mezi proletariátem a buržoazií je bojem třídy proti třídě, bojem, který ve své nejvyšší podstatě je totální revolucí ... na prahu každé obecné přeměny společnosti, poslední slovo sociální vědy bude vždy: „Boj nebo smrt, krvavý zápas nebo vyhlazení. Tak zní nezvratná otázka.““ Ovšem „věda“ volá po krvavém zápasu pouze v Marxově verzi.

Takto nenávisťná rétorika, společná Marxovým pamfletům i „teoretickým“ pracím, fixovala extrémně negativní hodnoty jeho klíčových pojmů. Ovšem předefinování a internalizace takto změněných slov se nedostavily okamžitě, ale až později, po dekadách četby Marxova korpusu, který časem získal status kánonu. Bezprostřední reakcí Marxova okolí bylo spíše zhnusené odmítnutí. Když První internacionála přijala Marxovu reakci na porážku Pařížské komuny, jeho *Občanskou válku ve Francii*, její první prezident, švec George Odger, zakladatel anglických odborů, spolu s lakýrníkem Benjaminem Lucraftem, dalším ze zakládajících členů Internacionály, odstoupili z výboru na protest proti štvavé rétorice spisu. O šest let dříve, během projednávání Marxovy *Inaugurální adresy pracujícím třídám* výbor zamítl Marxovo tvrzení, že kapitalisté se „honí za ziskem“. Sami dělníci zkrátka neviděli situaci tak radikálně jako Marx, který si v dopise Engelsovi ohledně handrkování se o každé slovo stěžuje: „Bylo velmi těžké udělat to tak, aby se naše názory objevily v takové formě, která by byla přijatelná pro dělnické hnutí s jeho nynějším stanoviskem.“³⁴ Proletáři dokonce ve své zaslepenosti trvali na některých starých a překonaných pojmech:

³³ Marx & Engels (1956–75). Dopis ze 30. 7. 1862.

³⁴ Marx & Engels (1956–75, sv. 31, s. 34).

„Všechny mé návrhy podvýbor přijal. Jenom mi uložil, abych vsunul do preambule stanov dvě věty o ‚povinnostech‘ a ‚právech‘ a rovněž o ‚pravdě, mravnosti a spravedlnosti‘, což je ale zařazeno tak, že to nemůže uškodit.“³⁵

Tyto „škodlivé“ ideologické iluze vskutku nehrají v marxismu žádnou roli, pouze sem tam jim je povolena funkce kouřové clony v rámci propagandy. K odhalení Marxovy kuchyně je tedy zapotřebí konfrontovat jeho oficiální spisy s jeho dopisy, protože pouze v nich odhaluje vše a cítí se svobodný vyjádřit své myšlenky. A v nich se jako jediná motivace ukazuje snaha odstranit vykořisťování, jak jsme uvedli výše. Cokoliv jde od Marxe do tisku, má už funkci propagandy.

Pokud ale marxismus nechce dosáhnout práv, pravdy, mravnosti či spravedlnosti, jaký pozitivní program vlastně nabízí? Zdá se, že Marx žádný pozitivní program nemá. Hovoří sice o komunismu jako o době, kdy zanikne morálka, protože všichni se k sobě budou chovat jako přátelé, kteří pravidla nepotřebují. Zároveň odumře i stát, protože jeho donucovacího aparátu už nebude třeba, vše tak nějak spontánně poběží samo. Marx také předestírá budoucí továrny jako místa, kde dělníci rotují v jednotlivých pracích, aby se nenudili, ale na otázku jednoho německého zvědavce, kdo bude v komunismu čistit boty či kopat uhlí, podrážděně odsekává: „ty to budeš!“. Jindy zase vyjadřuje přání, aby se toho nedožil, protože co by tam on dělal? Zkrátka jeho představy o komunistické budoucnosti jsou neurčité, mlhavé a nepodstatné, jediný úkol je zbavit svět vykořisťování, jak přiznává i ve svých dopisech, a pojem vykořisťování jako obrovský sémantický trychtýř sbírá veškerou negativitu i potenciální pozitivitu marxistických pojmů a obrací ji s kvazi-etickou motivací jediným směrem, směrem revoluce.

Teorie a praxe revoluce

Slovo *revoluce* už samo o sobě obsahuje silný pozitivní náboj. Použijeme ho o politickém či společenském převratu, jehož cíle sdílíme, naopak převrat nám nesympatický nazveme *pučem*. Kerenskij v exilu odmítal nazývat říjnový bolševický převrat, který ho odstavil od moci, revolucí (pravou revoluci, která odstranila cara, přece provedl už v únoru), a trval na tom, že šlo o puč. Také Lenin cítil hodnotovou orientovanost tohoto slova, jeho režim se po sedmdesáti dnech z pouhé vzpoury stal revolucí, protože přežil Pařížskou komunu. Události z roku 1933 byly Němci vnímány a popisovány jako revoluce, po roce 1945 se vžívá označení *Machtergreifung* čili převzetí moci.³⁶ A co s takto pozitivním slovem udělá další dávka positivity, když je revoluce

³⁵ Tamtéž, s. 33.

³⁶ Watson (1998, s. 31). Celá kniha obsahuje pronikavé analýzy pojmových vztahů socialistických termínů a autorovi této studie byla inspirací.

jediným způsobem, jak odstranit vykořisťování? Revoluci všechna ta pozitivita stoupne do hlavy a stane se nebezpečným opilcem, který mlátí kolem sebe a neví, co dělá:

„... existuje jen jeden prostředek, jak *zkrátit*, zjednodušit a zkoncentrovat vražedné smrtelné křeče staré společnosti a krvavé porodní bolesti nové společnosti, jen *jeden prostředek – revoluční terorismus*.“³⁷

Takto Marx končí svůj článek v *Neue Rheinische Zeitung* z listopadu 1848, a šponuje slova revoluce a terorismus na samou hranici sémantické nosnosti. Jsme zde svědky něčeho unikátního, součástí pojmu terorismu totiž je, že se k němu nikdo veřejně nehlásí, terorista je vždy ten, kdo bojuje proti nám. Proto neexistuje mezinárodní definice terorismu, proto byli Gabčík s Kubišem pro protektorátní média teroristi a pro dnešní Čechy jsou hrdiny, proto se islámští teroristé považují za *šahídy*, *mudžahedýny* či bojovníky za svobodu. Proto se dokonce používá oxymóron „státní terorismus“, aby se legitimizoval tímto výbušným slovem terorismus skutečný. Jedině Marx se k terorismu veřejně hlásí, a chce tím ve svém žurnalistickém, k nadsázce náchylném idiolektu říci, že revoluční násilí bude strašlivé. Ovšem nejde jen o nadsázku.

Poslední vydání *Neue Rheinische Zeitung* z 19. 5. 1849 po potlačení revoluce vyšlo vytištěné rudým písmem (rudá jako barva krve byla oblíbenou Marxovou barvou) a objevuje se v něm zvolání: „*Jsme bezohlední, a nežádáme žádné ohledy od vás. Až přijde řada na nás, nebudeme terorismus nijak přikrašlovat*.“³⁸ Marxovo angažmá během nepokojů v Německu v letech 1848–9 nám odhaluje nejen teoretického žurnalistu, který ve svých novinách zaujímá pozici k překotnému vývoji, ale také praktického muže činu, který má v redakci po ruce několik karabin a zásobu střelného prachu, který pomáhá na svět buržoazní revoluci, aby se dokonala přeměna Německa z feudálních státeků v jednotnou buržoazní republiku po vzoru Francie, ve které by mohla konečně vypuknout i proletářská revoluce (přesně totéž úspěšně provede o sedmdesát let později Lenin, uvítá svržení cara v únorové revoluci a ustavení prozatímní vlády a okamžitě po návratu do Ruska se na ní odmítne podílet a pracuje na jejím svržení, čehož dosáhne v revoluci říjnové). Zatímco Engels se jako dobrovolník účastní bojů v povstaleckých řadách, Marx opouští svou redakci v Kolíně a snaží se povstalece přesvědčit, aby táhli na Frankfurt a poskytli Národnímu shromáždění „ochranu“, ovšem ti to odmítají, německá revoluce je poražena a Marx jako politický exulant prchá přes Paříž do Londýna, kde prožije zbytek svého života.

Ani později neztratil Marx nic ze svého praktického přístupu: skrze kurýry spoluřídil Pařížskou komunu, radil s finančními i vojenskými aspekty povstání, skrze svého informátora u Bismarcka do Paříže dodával informace o mírových jednáních mezi francouzskou a německou vládou. Komunu považoval za první úspěšnou

³⁷ Marx & Engels (1956–75, sv. 5, s. 497).

³⁸ Tamtéž, s. 516.

proletářskou revoluci. Příčinu jejího pádu viděl v nedostatečné vojenské organizovanosti a nezavedení odvodů pro mužské obyvatelstvo. Tyto poznatky později pomohly bolševikům a hlavně Trockému úspěšně zorganizovat Rudou armádu a vyhrát s ní občanskou válku.

Politické násilí má v Marxově představě revoluce integrální roli, bez násilí není revoluce. V jediném rozhovoru, který za svého života poskytl novinám, na otázku: Podporují zastánci principů socialismu politické vraždy a krveprolití? odpovídá nekompromisně: „Žádné velké hnutí nebylo nikdy prosazeno bez krveprolití. ... a pokud jde o politické vraždy, nemusím snad dodávat, že to není nic nového.“ (Rozhovor s Karlem Marxem v *Chicago Tribune* ze dne 5. 1. 1879.)

Organizované násilí je válka a ta je pro Marxe desideratum, uvědomuje si, že revoluce neproběhne při demokratických volbách, ale jedině v čase ozbrojeného zmatku, a nadšeně vítá každý potenciální konflikt a posuzuje ho z hlediska revoluce. V poslední prosincový den roku 1848 se se svými čtenáři loučí: „Revoluční povstání francouzské dělnické třídy, světová válka – to je perspektiva roku 1849.“³⁹ O snaze svých kolegů proletářů připojit se k *Lize míru a svobody*, pacifistické organizaci sdružující takové osobnosti, jako byli John Stuart Mill, Victor Hugo, Giuseppe Garibaldi, píše Engelsovi:

„... mluvil jsem v generální radě proti tomu, abychom se připojili k těm mírovým chvastounům ... Přetisk v „*Courier*“ vynechává ... výroky o nutnosti armád vzhledem k Rusku a o *zbabělosti* těch lidí. ... Přesto ale vyvolala ta věc mnoho rámusu. Ti hlupáci kolem mírového kongresu ...“⁴⁰

Ovšem jeho veřejné prohlášení v radě zdůrazňovalo to, že Internacionála sama je mírový spolek, protože spojení dělníků všech zemí přirozeně veškerým budoucím válkám zabrání, a že kdyby to pánové z ženevského spolku chápali, přidali by se naopak oni k Internacionále. V jiném dopise svým komunistickým soudruhům v Bruselu je Marx ještě otevřenější: „Je přirozené, že veřejnost zajímá nejvíc otázka války. Chvástivé deklamace a nabubřelé fráze tady nijak neuškodí.“ (KM Georgu Eccariovi a Friedrichu Lessnerovi do Bruselu, 10. 9. 1868, s. 631) A když válka mezi Francií a Německem v roce 1870 skutečně vypukla, veřejnosti se od Marxe takových nabubřelých frází a chvástivých deklamací vskutku dostalo přehršel, o jednotě pracující třídy Německa a Francie, která navzdory oficiální válce starých struktur věští nový věk mezinárodního míru bez ekonomických krizí a politického deliria. J. S. Millovi se *Adresa* tak líbila, že zaslal pochvalný vzkaz. Tady někde se počala rodit legenda o marxistickém pacifismu a skutečnost užitečných idiotů.

³⁹ Marx & Engels (1956–75, sv. 6, s. 176).

⁴⁰ Marx & Engels (1956–75, sv. 31, s. 396).

Jakkoli neutrální byla oficiální Internacionála během Prusko-francouzské války, v soukromí doufal Marx, jeho žena Jenny i Engels, že Bismarck zvítězí. Zatímco u posledních dvou šlo o patriotismus, u Marxe převládlo revoluční hledisko, věřil totiž, že porážka Bonaparta povede ve Francii k revoluci, zatímco porážka Německa by v této zemi pouze zakonzervovala současný stav. Takže posledním měřítkem, podle kterého Marx posuzuje hodnotu války, násilí, či lidského utrpení, je vhodnost k revoluci. Toto měřítko se týká také celých národů.

Engels pod Marxovým redaktorstvím v lednu 1849 píše:

„Zatímco Němci v Itálii, v Poznaňsku, v Praze bojovali proti revoluci, ve Šlesviku-Holštýnu revoluci podporovali. Dánská válka je první revoluční válka, kterou Německo vede. A proto jsme se od samého počátku vyslovovali pro energické vedení dánské války ...“⁴¹

Revoluce ospravedlňuje nejen válku, ale i anexi území:

„Týmž právem, jímž Francouzi zabrali Flandry, Lotrinsko a Alsasko a dříve či později zaberou Belgie, týmž právem zabere Německo Šlesvik: právem civilisace proti barbarství, právem pokroku proti strnulosti. ... toto právo je nad všechny smlouvy, protože je to právo dějinného vývoje.“⁴²

Ano, pokrok, to opium intelektuálů, co by se jím nedalo ospravedlnit? Pro některé i genocida. Revoluční vývoj v letech 1848–9 ukázal, že některé národy revoluci, jak ji chápali a za niž bojovali Marx s Engelsem, podporují, jiné ji naopak odmítají. Tento „odpad národů se vždy stává a až do svého úplného vyhlazení či odnárodnění zůstává fanatickým nositelem kontrarevoluce“⁴³ a Němcům připadá dějinná úloha:

„my, spolu s Poláky a Maďary, můžeme ochránit revoluci jedině rozhodným užitím terorismu proti slovanským národům ... také víme, co je třeba dělat. Vzhůru do boje, neúprosného boje na život a na smrt s revoluci zrazujícím Slovanstvem, vyhlazovacího boje a bezohledného terorismu – ne v zájmu Německa, ale v zájmu Revoluce!“⁴⁴

Mohlo by se namítnout, že tyto výzvy ke genocidě pocházejí z pera Engelse a ne Marxe, a že tudíž do našeho zkoumání nespádají. Ovšem Marx jako šéfredaktor listu

⁴¹ Marx & Engels (1956–75, sv. 5, s. 428).

⁴² Tamtéž, s. 430.

⁴³ Překlad MT. Stať „Maďarský boj“ z 13. ledna 1849 se v souhrnném českém vydání spisů Marxe a Engelse z padesátých a šedesátých let neobjevila, protože podle redaktorů se v ní Engels dopustil chyb, když Čechy nazval odpadem národů určeným k likvidaci. Překládáno podle originálu dostupného na internetu.

⁴⁴ „Demokratický panslavismus, pokračování.“ *Neue Rheinische Zeitung*, 16. února 1849. Pojmy „Vernichtungskampf“ či „rücksichtslosen Terrorismus“ ne náhodou připomínají slovník jiného velkého socialisty, Adolfa Hitlera.

Engelsovy statě přečetl a schválil. V politických otázkách vystupovali vždy jednotně, pro příští generace byli oba dva stejnou autoritou, ostatně Engels v podstatě napsal druhý a třetí díl Kapitálu, proto je obtížné jeho kontribuci oddělit od Marxovy. A konečně snaha svalit vinu za následné použití těchto genocidních výzev pouze na Engelse s tím, že Marx by nikdy něco takového neschválil, se podobá argumentu, že Hitler o holocaustu nic nevěděl, že celou akci měli na svědomí Heydrich a spol., protože v *Mein Kampf* není o plynových komorách ani zmínka. Výbušná slova o vyhlazování a revolučních národech totiž nezůstala ležet ladem. Stala se součástí různých výborů z děl Marxe a Engelse, jako například *Aus dem Literarischen Nachlass von Marx, Engels und Lassalle*, Stalin si je přečetl, ve své knize *Základy leninismu* je pochvalně zmínil a sám je aplikoval ve své funkci komisaře pro národnostní menšiny. Už v roce 1923 navrhuje rozdělit národy Sovětského svazu do tří kategorií podle stupně „vývoje“⁴⁵. Když zjistí, že Ukrajinci jsou přehnaně nacionalističtí, vyvolá na Ukrajině hladomor, který celý problém vyřeší. Od dvacátých let deportuje celé národy na Sibiř či do středoasijských stepí s poukazem na jejich nespolehlivost vůči věci revoluce. Ovšem to už poněkud předbíháme výklad. Než přistoupíme k pozdější aplikaci marxistických pojmů v politické praxi, je třeba důkladněji prozkoumat Marxův názor na úlohu státu a státního násilí.

Stát proti zemědělcům

Rodící se marxismus se musel ideově vymezit vůči konkurenčnímu levicovému hnutí, Bakuninově anarchismu. Jednou z hlavních sporných otázek byla právě role státu v revoluci. Zatímco Bakunin tvrdil, že během revoluce stát spontánně zanikne a nastane svobodná socialistická utopie bez státního donucování, Marx chtěl stát zachovat a podřídit jej vládě proletariátu za účelem zabránění kontrarevoluci. Z historického materialismu totiž vyplývá, že třídy v revoluci nezaniknou, úspěšná proletářská revoluce znamená totiž pouhé uchopení státního aparátu revoluční třídou, příslušníci ostatních tříd zůstávají nadále buržoy či aristokraty, protože vyrostli v buržoazních či aristokratických podmínkách, které je determinovaly. Samozřejmě budou se svým odstavením od moci nespokojeni a budou snovat kontrarevoluci, která by navrátila moc ve státě do jejich rukou. A zde musí být proletariát bdělý a použít represivní nástroje státu, aby kontrarevoluci zabránil:

„dokud existují ostatní třídy, obzvláště kapitalistická třída, dokud s ní proletariát bojuje (neboť okamžikem dosažení vlády jeho nepřátelé a stará organizace společnosti nezmizí), musí použít *násilné* prostředky, tedy vládní prostředky. Je totiž stále třídou a ekonomické podmínky, ze kterých vyplývá třídní boj a existence tříd ještě nezmizely a musí být násilím buď

⁴⁵ Watson (1998, s. 85).

odstraněny, nebo přeměněny, a tento proces přeměny musí být urychlen násilím.“⁴⁶

Porevoluční proletářský stát tak musí použít své donucovací a násilné prostředky (soudy, policii, vězení, popravy), aby se vypořádal se zbytky bývalé vládnoucí třídy. Už v Marxově slovníku jsou pojmy revoluce, revoluční stát a násilí nerozlučně spjaty, a pojem revolučního státního násilí tak není až důsledkem pozdější aplikace marxismu v Rusku, Číně či jinde.

Situace jedince či celé třídy nepřátelské vůči revolučnímu státu je beznadějná, marxismus nedisponuje žádnými brzdami (jako by byla například lidská práva), které by zastavily státní násilí vůči takovým individuům či skupinám obyvatel. Naopak

„i když se na počátku vývoj schopností lidského druhu děje na úkor většiny lidských jednotlivců, a dokonce tříd, na konci vývoj prorazí tuto kontradikci a ztotožní se s vývojem jednotlivce; vyššího vývoje individuality je tak dosaženo jedine historickým procesem, během něhož jsou jednotlivci obětováni v zájmu druhu...“⁴⁷

Není snad třeba dodávat, že revoluce a socialismus se nacházejí ve stadiu „obětování“ a že ke kýženému „proražení“ dojde až v komunismu.

Další tradiční námitka proti připsání zločinů pozdějších marxistických vlád přímo Marxovi zní: Marx usiloval o proletářskou revoluci provedenou dělníky v továrnách, zatímco revoluční vlády způsobily masová vraždění v převážně agrárních státech, jako byl Sovětský svaz, Čína či Kambodža. Opravdu však nelze aplikovat marxismus na zemědělské státy? Zdá se, že Marx sám se pokoušel o revoluci v zemědělském státě, totiž v letech 1848–9 v Porýní. Jeho aktivita směřovala k překonání feudalismu buržoazní republikou a v tomto zápase byla buržoazie spojencem proletariátu proti aristokracii, aby se následně rozhořel třídní boj mezi buržoazií a proletariátem. Ještě o čtvrt století později nepokročila industrializace Evropy tak daleko, aby dělníci tvořili alespoň polovinu obyvatelstva v jednotlivých státech. V letech 1874–5 píše Marx:

⁴⁶ Marx & Engels (1976, s. 630). (Das meint, solange die andren Klassen, speziell die kapitalistische noch existiert, solange das Proletariat mit ihr kämpft (denn mit seiner Regierungsmacht sind seine Feinde und ist die alte Organisation der Gesellschaft noch nicht verschwunden), muß es gewaltsame Mittel anwenden, daher Regierungsmittel; ist es selbst noch Klasse, und sind die ökonomischen Bedingungen, worauf der Klassenkampf beruht und die Existenz der Klassen, noch nicht verschwunden und müssen gewaltsam aus dem Weg geräumt oder umgewandelt werden, ihr Umwandlungsprozeß gewaltsam beschleunigt werden.)

⁴⁷ Daß diese Entwicklung der Fähigkeiten der Gattung Mensch, obgleich sie sich zunächst auf Kosten der Mehrzahl der Menschenindividuen und ganzer Menschenklassen macht, schließlich diesen Antagonismus durchbricht und zusammenfällt mit der Entwicklung des einzelnen Individuums, daß also die höhere Entwicklung der Individualität nur durch einen historischen Prozeß erkaufte wird, worin die Individuen geopfert werden... (Marx & Engels 1967, s. 111).

„kde existuje zemědělec ve velkých počtech jako soukromý vlastník, kde dokonce tvoří více či méně **podstatnou většinu**, jako ve **všech státech západoevropského kontinentu**, kde dosud nezmizel a nebyl nahrazen zemědělským námezdním dělníkem, jako v Anglii, platí následující: buď brání a kazí každou revoluci dělníků, jak to dělal dosud ve Francii, nebo proletariát ... musí jako vláda zavést taková opatření, kterými se postavení zemědělce okamžitě zlepší a která ho získají pro revoluci ... nesmí ale mlátit zemědělce po hlavě, jako například zrušením dědictví nebo jeho vlastnictví ...“⁴⁸

Jediné dvě revoluce, které Marx uznal jako takové: francouzská revoluce a Pařížská komuna, proběhly v agrárním státě a ztroskotaly podle Marxovy analýzy na nezapojení venkova. Zemědělci zkrátka neměli stejné politické zájmy s radikálními měšťany/proletáři. Venkov se tak v revoluci jeví jako nejdůležitější činitel, a to právě kvůli faktu, že zemědělci tvoří většinu. Proletariát si je tedy musí naklonit vstřícnými kroky, čili musí před nimi skrývat svůj radikální program společenské proměny, se kterým od přirozenosti konzervativní sedláci nesouhlasí a nechápu ho.

„Radikální sociální revoluce ... je možná pouze tam, kde ... průmyslový proletariát zaujímá alespoň **důležité místo** v mase všech lidí. A aby měl šanci na vítězství, musí být schopný okamžitě udělat pro sedláky tolik, kolik *mutatis mutandis* pro tehdejší francouzské sedláky udělala francouzská buržoazie ve své revoluci.“⁴⁹

⁴⁸ Marx & Engels (1976, s. 630–633, zvýraznil MT). „...wo der Bauer massenweise als Privateigentümer existiert, wo er sogar eine mehr oder minder beträchtliche Majorität bildet, wie in allen Staaten des westeuropäischen Kontinents, wo er nicht verschwunden und durch Agrikultur-Tagelöhner ersetzt ist, wie in England, treten folgende Fälle ein: entweder er verhindert, macht scheitern jede Arbeiterrevolution, wie er das bisher in Frankreich getan hat; oder das Proletariat (denn der besitzende Bauer gehört nicht zum Proletariat, und da, wo er selbst seiner Lage nach dazu gehört, glaubt er, nicht dazu zu gehören) muß als Regierung Maßregeln ergreifen, wodurch der Bauer seine Lage unmittelbar verbessert findet, die ihn also für die Revolution gewinnen; Maßregeln, die aber im Keim den Übergang aus dem Privateigentum am Boden in Kollektiveigentum erleichtern, so daß der Bauer von selbst ökonomisch dazu kommt; es darf aber nicht den Bauer vor den Kopf stoßen, indem es z.B. die Abschaffung des Erbrechts proklamiert oder die Abschaffung seines Eigentums; letzteres nur möglich, wo der kapitalistische Pächter die Bauern verdrängt hat und der wirkliche Landbebauer ebensogut Proletarier, Lohnarbeiter ist wie der städtische Arbeiter, also genau mit ihm dieselben Interessen unmittelbar hat, nicht mittelbar; noch weniger darf das Parzelleneigentum dadurch gekräftigt werden, daß die Parzelle vergrößert wird, einfach durch Annexation der größern Güter an die Bauern, wie im Bakuninschen Revolutionsfeldzug.

⁴⁹ Eine radikale soziale Revolution ist an gewisse historische Bedingungen der ökonomischen Entwicklung geknüpft; letztere sind ihre Voraussetzung. Sie ist also nur möglich, wo mit der kapitalistischen Produktion das industrielle Proletariat wenigstens eine bedeutende Stellung in der Volksmasse einnimmt. Und damit es irgendeine Chance zum Sieg habe, muß es wenigstens fähig sein, soviel unmittelbar *mutatis mutandis* für die Bauern zu tun, als die französische

Klíčem k úspěchu revoluce se tak stává politika proletářské vlády vůči sedlákům, kteří ale v drtivé většině mají zájmy revoluci nepřátelské: jsou totiž soukromými vlastníky své půdy (kromě situace v Anglii, kde se Marx domnívá, že většina zemědělců jsou nádeníci, kteří pracují za mzdu, a jsou tedy vykořisťováni stejně jako proletáři v továrnách, a mají tak s nimi totožné revoluční zájmy). Ze své podstaty vlastníka výrobních prostředků (půdy) se sedlák stává přirozeným spojencem buržoazie, kdežto nádeník se spojuje s proletářem. Už Marxova představa revolučního státu je tedy nedemokratická, (kromě toho, že pro Marxe je absurdní myslet si, že k přechodu od kapitalismu k socialismu může dojít jinak než revolucí, např. demokratickými volbami): menšinový městský proletariát má ovládat většinové venkovské sedláky za pomoci propagandy a svých spojenců, bezzemků. Třídní boj mezi kapitalistou a proletářem organicky přechází i na venkov, kde proti sobě stojí sedlák a nádeník. Když o sto let později Rudí Khmérové rozdělí zemědělské obyvatelstvo Kambodže do čtyř kategorií podle množství vlastněné půdy a preferují nejméně majetné rolníky, nejde o improvizaci, ale logickou aplikaci teorie třídního boje a vykořisťování na venkovské obyvatelstvo. V Sovětském svazu probíhá třídní boj na venkově za pomoci pojmu *kulak*, který se stává negativním označením vykořisťovatele a zároveň jménem zločince.⁵⁰ Přechází i do komunistické praxe v poulnorovém Československu se stejně tragickými normativně právními důsledky a až v roce 1960 je v oficiálních dokumentech nahrazen souslovím *bývalý vykořisťovatel*, čímž je potvrzena synonymie obou výrazů.

Pokud ale probíhá třídní boj a vykořisťování i na venkově, kde žije většina obyvatelstva, získává tím marxismus nebývalou dynamiku. Revoluce je zažehnuta a vedena ve městech proletáři, kteří jako univerzální třída v sobě koncentrují ty nejlepší vlastnosti komunistického člověka, ale ne každý může být proletářem, dělníci musí jít a jídlo vypěstují v socialismu nevykořisťování rolníci za pomoci společného vlastnictví výrobních prostředků, v jejich případě půdy. Ovšem role rolníků nemusí být čistě podpůrná: ke sklonku svého života se Marx, zklamaný z netečnosti proletářů v rozvinutých západoevropských zemích, začal poohlížet po revolučním potenciálu v rurálním Rusku. V dopise revolucionářce Věře Zasuličové předestírá obraz ruské „zemědělské komuny“, která si z pravěku uchovala společné vlastnictví výrobních

Bourgeoisie in ihrer Revolution für die damaligen französischen Bauern tat. Marx & Engels (1976, s. 630–633, zvýraznění opět MT). V bolševickém Rusku dostane společenství dělníků a rolníků (85 % obyvatelstva) význačný název „smyčka“ a dostane se v symbolické podobě i na vlajku SSSR jako srp a kladivo.

⁵⁰ Objevuje se v pevných synonymických vazbách s výrazem „vesnický upír“, čímž dochází k dehumanizaci kulaka v přípravě k jeho likvidaci „jako třídy“. O zločinech sovětské kolektivizace spolu s pasivním i aktivním odporem zemědělců a klíčové kategorii *kulak*, viz Lynne (1998). O dynamice město-venkov a roli zfanatizovaných dělnických dobrovolníků při procesu kolektivizace, viz Lynne (1989).

prostředků (půdy), a je tedy blíže komunismu než vyspělé kapitalistické industrializované společnosti. Může proto tento vývojový stupeň přeskočit, a za účinné pomoci revoluce se stát ukázkou pro ostatní země, dosud úpící pod knutou kapitalisty. (A když to dokáže zemědělské Rusko, příští století se bude ptát, proč by to nedokázala zemědělská Čína či Kambodža?) Jednoznačná orientace na dělníky v továrnách se tedy ukazuje jako mýtus, vždyť na počátku kapitalistické výroby stojí úplné oddělení výrobce od výrobních prostředků, a základem je vyvlastnění zemědělce.⁵¹ A proti tomuto oddělení, charakterizovanému nezbytně vykořisťováním, jest revolucionáři bojovat. Marxismus se tak jeví jako velmi pragmatická a ohebná doktrína, naroubovatelná na každou situaci, jejíž jedinou konstantou je právě analýza vykořisťování a nutnost boje proti němu.⁵²

To už ale předbíháme a dostáváme se k dalšímu vývoji marxismu. Shrňme si ještě výsledky analýzy Marxova idiolektu. Z velmi silně hodnotově orientovaných slov u Marxe převažují pojmy negativní, kterými popisuje svět kolem sebe, pozitivní pojmy aplikuje pouze na minulost (prvobytně pospolná společnost) nebo budoucnost (komunismus). Za tímto účelem vychyluje běžné pojmy ze svých pozic, vyvazuje je z podpůrných sémantických spojení a splétá do nových lexikálních polí. Centrální pojem celého idiolektu, *vykořisťování*, sbírá, podchycuje a vysvětluje negativitu všech ostatních slov a zároveň dodává pseudo-morální motivaci k činům. Při absenci pozitivních morálních pojmů v marxistické lexikální síti se však nedá hovořit o morálce, spíše o kvazimorálních pojmech parazitujících na hodnotové orientaci vybraných slov. Celý Marxův pojmový systém stojí ve vědomé opozici vůči morálce a právu. Engels po prvním přečtení *Kapitálu* píše Marxovi:

„Dobře, že se ta kniha „odehrává“ takřka jen v Anglii, jinak by se uplatnil § 100 pruského trestního zákoníku: „Kdo ... podněcuje příslušníky státu k vzájemnému pohrdání“ atd. – a následovala by konfiskace.“⁵³

Marx se ve své odpovědi s Engelsovým právním výkladem ztotožňuje.

⁵¹ „Dem kapitalistischen System liegt also die radikale Trennung des Produzenten von den Produktionsmitteln zugrunde ... Die Grundlage dieser ganzen Entwicklung ist die *Expropriation der Ackerbauern*. Sie ist auf radikale Weise erst in England durchgeführt ... Aber *alle anderen Länder Westeuropas* durchlaufen die gleiche Bewegung.“ Marx v dopise Věře Zasuličové.

⁵² Jihoameričtí marxisté bojují proti vykořisťování i bez proletářů: když se v roce 1983 Subcomandante Marcos (bývalý student filozofie) snažil přesvědčit mayské indiány v Chiapasu o nutnosti vést proletářskou revoluci proti mexické buržoazii a federální vládě, posluchači na něj chvíli civěli a pak odpověděli, že nejsou dělníky ve městě. Nicméně Marcos zůstal a dodnes vede gerilu s protikapitalistickým programem, i když bez proletářů. Abimael Guzmán (univerzitní profesor filozofie) rozpoutal se svou Světlou stezkou revoluci na peruánském venkově s téměř 70 000 oběťmi.

⁵³ Marx & Engels (1956–75, sv. 31, s. 392).

V desetiletích po Marxově smrti byl jeho idiolekt internalizován desítkami a stovkami následovníků, kteří jeho knihu četli s téměř náboženskou úctou a považovali ho za proroka nového věku. Tito lidé se rekrutovali z řad tzv. inteligence, nikoli dělnictva, a spojoval je ateismus. Víra v Boha byla u nich totiž nahrazena vírou v pokrok a revoluci. Marxismus jim nabídl ospravedlnění jejich existenci, dal jejich nenávisti směr, kterým ji vybit. V profesním či osobním životě byli stejně neúspěšní jako jejich modla, Marx. Lenin během své dvouleté právní praxe vedl celkem pět nepolitických procesů a všechny je prohrál. Stalin zběhl ze semináře, Molotov se před konverzí živil hraním na harmoniku na volžských parnicích. Ženy-revolucionářky odkládaly omylem porozené děti do sirotčinců, aby se mohly plně věnovat „stranické práci“. Krveprolití první světové války a následná občanská válka (během níž v Rusku zahynulo více lidí než ve válce světové) vedly ke zrodu, přesně podle Marxových předpovědí, ale o šedesát let později, prvního socialistického státu, čímž marxisti získali teritoriální základnu a obrovský prostor pro své experimenty. Stalin aplikoval poučku o různém stupni vývoje národů a hodnotil je podle jejich postoje k revoluci. Ukrajinci se ukázali příliš nacionalisticky zaslepení a tak v zemi vyvolal hladomor, který stál život miliony lidí. Další nejméně milion lidí zahynul během přesunů různých protisovětských národností po celém SSSR. Zatímco tyto ztráty kategorizuje dnešní historiografie jako genocidu, pro miliony obětí rozkulačování a čistek, kterými byli etničtí Rusové, vynalezla termín autogenocida. Jedná se o agresi národa vůči sobě samému, kterou do dějin vnesl marxismus svou představou třídního boje⁵⁴ a vykořisťování. Během dvacátého století byla autogenocida provedena minimálně ještě dvakrát, a to v komunistické Číně a Kambodži.

Ani Stalin však nebyl schopen aplikovat marxismus v jeho čistotě. Politické a propagandistické ohledy ho přinutily prezentovat sovětský socialismus jako demokratické zřízení, ovšem lidového stříhu, aby nebyl zaměňován s demokracií buržoazní, která vlastně demokracií vůbec není:

„Diktatura proletariátu nemůže být **„úplnou“ demokracií**, demokracií pro všechny, i pro bohaté i pro chudé – proletářská diktatura „musí být státem demokratickým podle nového principu – pro proletariát ... a diktátorským ... – proti buržoazii ...“ Povídání Kautského a spol. o všeobecné rovnosti ... jsou měšťáckou zástěrkou té nesporné skutečnosti, že rovnost vykořisťovaných a vykořisťovatelů je nemožná.“

A dále

⁵⁴ „Musíme nenávidět – nenávisť je základnou komunismu. Děti musí být učeny, aby nenáviděly své rodiče, jestliže nejsou komunisty ... Děti by měly být přítomny popravám a radovat se ze smrti nepřátel proletariátu.“ Lenin (1938, s. 147).

„... všechny dosud existující třídní státy byly **diktaturou vykořisťovatelské menšiny nad vykořisťovanou většinou**, kdežto proletářská diktatura je diktaturou vykořisťované většiny nad vykořisťovatelskou menšinou.“⁵⁵

Představa, že proletariát tvoří v populaci většinu, a že tudíž má morální právo zbavit se parazitické menšiny, jde jak proti demografické skutečnosti Ruska první poloviny dvacátého století, tak proti duchu marxismu, jak jsme viděli výše. Nicméně ortodoxní je ospravedlnění násilí a útlačku snahou o odstranění vykořisťování.

Proti duchu materialistického marxismu jde také stalinský koncept *perekovky*, česky „překování“ či převýchovy třídních nepřátel v socialismu, které se dělo zhusta v gulazích při budování nesmyslných kanálů a železnic. Pokud je třídní příslušnost člověka dána výrobními vztahy, v nichž se nachází, a pokud je stát nutný i po revoluci, aby zabránil kontrarevoluci, plyne z toho, že vyvlastnění buržoové a aristokrati se považují za buržoy a aristokraty i za změněných ekonomických vztahů v socialismu, jsou zkrátka buržoy a aristokraty až do smrti a změna výrobních vztahů s tím nic nenadělá, jejich vědomí bylo jednou provždy určeno jejich výchovou, deterministicky a materialisticky. Stalinova pragmatická improvizace s pracovními tábory a volnou pracovní silou politických vězňů měla možná motivaci ekonomickou, ale marxistické teorii je daleko bližší heslo Rudých Khmérů určené třídním nepřátelům: „Vydržovat vás není žádný zisk, zbavit se vás žádná ztráta.“

Režim Rudých Khmérů v Kambodži v letech 1975–79 považujeme vůbec za nejdůslednější aplikaci marxismu v dějinách a následných 1,7 milionu mrtvých (21% celkové populace, polovina obětí popravena, polovina zemřela hladem a vyčerpáním) přičítáme z Francie importované marxistické ideologii s jejím centrálním pojmem *vykořisťování*. Tisíce negramotných rolníků, tvořící ozbrojenou pěst Rudých Khmérů, se přidaly k revoluci, protože byly „vykořisťovány“ (v khmérštině *chi choan*, doslova *jet na někom/něčem nebo kopat do slabin*), jak jim vůdci revoluce vysvětlili.⁵⁶ Ve velmi jemném mechanismu genocidy a autogenocidy, spředeném z mnoha pojmů, *vykořisťování* má dvojí nezaměnitelnou funkci: za prvé identifikuje nepřátele (spolu s nepočtenými kapitalisty to byli v Kambodži i různě majetní rolníci, kteří zaměstnávali bezzemky na svých polích a tím je vykořisťovali) a identifikuje je jako třídu, k níž patří, a za druhé ze svého sémantického obsahu kvazimorálně ospravedlňuje represí vůči této třídě. Má stejnou roli jako v nacismu pojem Žida-parazita, s tou důležitou výhodou, že jej lze přeložit do jakéhokoliv jazyka, kde otevře stavidla nakupené nenávisti a závisti. Superlexém *vykořisťování* je právě svojí univerzalitou při vhodném ideovém vedení

⁵⁵ Stalin (1927, s. 98), zvýraznění MT, srovnej „Provisorní poměry ve státech po revoluci vyžadují vždy diktaturu, a to energickou diktaturu.“ Marx (*Spisy*, sv. 5, s. 438). Důvodem pro nerovnost lidí v diktatuře proletariátu je tedy minulé vykořisťování.

⁵⁶ Chandler (1999, s. 149, viz též s. 24, 26, 99, 106, 166, 174). Pro kulturně sensitivní a antropologický přístup ke kambodžské tragédii, viz Hinton (2005).

schopen rozpoutat autogenocidu kdekoli, i bez předem marginalizovaných menšin etnického či náboženského typu.

Sledovali jsme význam pojmu *vykořisťování* až k Marxově idiolektu, jeho deskriptivní obsah jsme odhalili jako iluzi a jeho následnou kvazi-morálně-motivační sílu jako ukotvenou v chiliastické touze obnovit ztracený ráj prvobytně pospolné společnosti (další z Marxových konstruktů) v blízké apokalyptické budoucnosti. Marxova korespondence ukazuje, že i on sám byl motivován pouze snahou odstranit vykořisťování, všechny ostatní pozitivní pojmy mu sloužily jen jako propagandistické nástroje. Při jeho pozitivním vztahu k revolučnímu násilí a anti-morálnímu stanovisku, kdy lidskými právy pohrdá jako buržoazně-náboženskými předsudky, získává *vykořisťování* autogenocidní potencialitu už v jeho slovníku právě tím, že morálně negativní čin (*krádež*) vytrhne z jeho etického okolí, které předpokládá svobodnou vůli, a aplikuje ho na celou třídu osob (*vykořisťovatelů, kapitalistů*), kteří vykořisťují deterministicky, ze své podstaty, aniž by měli možnost volby. Celá třída lidí je tak „nemorální“ a „parazitická“ (*vesnický upír – kulak!*), a tvoří ideálního kandidáta pro masovou vraždu, analogicky k Židům v Třetí říši. Zástupy profesionálních revolucionářů-intelektuálů to ve dvacátém století potvrdí svými činy, a to zejména ve stalinském Rusku, maoistické Číně a Pol Potově Kambodži.

Zbývá osvětlit roli filozofie při vzniku tohoto vražedného pojmu. Marxův do velké míry nesrozumitelný písemný projev je ovlivněn četbou německé filozofie, především Hegelem, jeho radikální materialismus a ateismus se datuje už od jeho disertace o atomistické a epikurejské filozofii. Od Aristotela převzal myšlenku, že peníze zkazily svět, od Kanta a Hegela zase přesvědčení, že pokrok lidstva se děje na úkor jedince. Jeho „vědecká metoda“ a „dialektika“ jsou jiná slova pro překrucování a předefinování slov v ní obsažených, jeho predikce se nikde nenaplnily. Svým následovníkům, maloburžoazním nudícím se intelektuálům dvacátého století, zanechal celý nový slovník emotivních a evokativních termínů, až se jeho „teorie“ dostala do universitních sylabů v rámci předmětu „sociální věda“.⁵⁷ Pomohla jim vyznat se ve složitém světě, oddělit přítele od nepřítele, identifikovat zdroj veškerého zla a jediným principem vysvětlit celé dějiny od počátku až do blízké či vzdálené budoucnosti s jistotou, před kterou historik i ekonom žasne a mlčí. Zároveň projevila dostatečnou přizpůsobivost, takže když se výsledky jí popsaných „nezvratných procesů“ odmítaly dostavit, vysvětlení se vždy našlo. Celá „teorie“ není totiž ničím jiným, než lexikální sítí vzájemně propojených pokřivených slov.

Je opravdu nesnadné zbavit se tak mocné zbraně a někteří filozofové dodnes tvrdí, že Marx byl nepochopen a špatně vykládán těmi, kdo se nazývali marxisty. Poukazují na úspěšnou aplikaci marxismu v sociálních vědách, kde přivodil metodologickou

⁵⁷ Gregor (2000, s. 24).

revoluci a vysvětlil mnohé fenomény. Jako by genealogové tvrdili, že nacismus sice vedl k holokaustu, ale zároveň dodal nové impulsy a úkoly jejich vědě, protože bylo zapotřebí práce mnoha genealogů, aby se v rozmezí let 1933–45 ukázalo, kdo je Žid a kdo ne. Dokonce je možno tvrdit, že mravenčí píle v archívech zachránila mnohé před omylem ohledně jejich rasové příslušnosti a tím i jistou smrtí!

Literatura

Marxovu korespondenci cituji podle vydání v českých sebraných spisech, ostatní texty překládám z německých originálů dostupných na internetu. Výskyty slov v popisu lexikálních sítí čerpám z Kartotéky lexikálního archivu, která je dostupná na <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>.

- Boyer, G. R. (1998): „The Historical Background of the Communist Manifesto.“ *The Journal of Economic Perspectives* 12 (4): 151–174.
- Chandler, D. (1999): *Voices from S-21 Terror and History in Pol Pot' Secret Prison*. University of California Press, Berkeley.
- Gregor, A. J. (2000): *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. Yale University Press.
- Halas, J. (2012): „Kategoriálny rámec Marxovej teórie nadhodnoty.“ (2. časť), *Filozofia* 67 (3): 208–220.
- Heinrich, M. (2012): *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. Monthly Review Press, New York.
- Hinton, A. L. (2005): *Why Did They Kill? Cambodia in the Shadow of Genocide*. University of California Press, Berkeley.
- Kain, P. J. (1988): *Marx and Ethics*. Clarendon Press, Oxford.
- Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991)*. Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha. Dostupné z: <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>
- Lenin, V. I. (1938): „Defeat of One's Own Government in Imperialist War.“ In *Selected Works*, sv. 5, V. I. Lenin, New York.
- Lynne, V. (1998): *Peasant Rebels Under Stalin*. Oxford University Press, Oxford.
- Lynne, V. (1989): *The Best Sons of the Fatherland*. Oxford University Press, Oxford.
- Marx, K (1954): *Kapitál I/1*. SNPL, Praha.
- Marx, K. (1956): *Kapitál III/3*. SNPL, Praha.
- Marx, K. & Engels, B. (1956–75): *Spisy I–XXXIX*. SNPL, Praha.

- Marx, K. & Engels, B. (1967): *Karl Marx Friedrich Eengels Werke*. Band 26, Zweiter Teil, Dietz Verlag, Berlin.
- Marx, K. & Engels, B. (1976): *Karl Marx Friedrich Eengels Werke*. Band 18, Dietz Verlag, Berlin.
- Ricardo, D. (1921): *The Principles of Political economy and Taxation*. The Macmillan Company, New York.
- Robertson, A. (2003): „The Philosophical Roots of the Marx-Bakunin Conflict.“
Dostupné z: <<http://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/bio/robertson-ann.htm>>
- Rothbard, M. N. (2009): „Karl Marx as Religious Eschatologist.“ *Mises Institute*.
Dostupné z: <<http://mises.org/daily/3769>>.
- Sperber, J. (2013): *Karl Marx: A Nineteenth-century Life*. New York.
- Stalin, I. V. (1927): *Otázky leninismu*. Komunistické nakladatelství, Praha.
- Watson, G. (1998): *The Lost Literature of Socialism*. The Lutterworth Press, Cambridge.
- Wheen, F. (1999): *Karl Marx*. Fourth Estate, Londýn.
- Zídek, P. (2010): *Příběh herečky. Dělnická prokurátorka Ludmila Brožová a její svět*. Dokořán, Praha.